कशरीरपरमेवेति नानुमानिकप्रधानस्य जगत्कारणत्वं किन्तु परमपुरुषस्यैव तदिति सिद्धम् । १

इत्यानुमानिकाधिकरणम् । १

(अथ चमसाधिकरणम् ।)

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—" अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णांबह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " (श्वे० ४ । ५) इति संशयः। किमत्राप्यजाशब्देन सांख्योक्तं स्वातन्त्र्येण प्रधानमुच्यत आहोस्विद् ब्रह्मात्मकमिति । किं युक्तम् ? सांख्याभिमतं केवलं प्रधानम् । कुतः ? अजामिति तस्याजाततयाऽन्यकार्यत्वाऽनुपपत्तेः । लोहितशुक्लकृष्णामिति रजःसत्वतमोगुणात्मकस्य तस्य सरूपाः रजःसत्त्वतमोरूपाः प्रजाः सृजमानामिति स्वातन्त्र्येण स्वसमानरूपसर्वप्रजास्रष्टृत्वश्रवणाच्चेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

चमसवदविशेषादिति । यथा " अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः " (बृ० ४ । २ । ३) इति मन्त्रोक्तश्चमसशब्दः कस्य पदार्थविशेषस्य वाचक इति न निश्चयो भवति । यथा " इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः " (बृ० ४ । २ । ३) इति वाक्यशेषाच्चमसशब्दः शिरो वाचक इति निर्णयो भवति । तथा न जायत इत्यजेति यौगिकत्वेनाजेति सामान्यशब्दः सांख्याभिमतं प्रधानं वदति ब्रह्माधीनाम्प्रकृतिं वेति न निश्चीयते । परन्तु देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" (श्वे० ६ । ३) इत्युपक्रमवाक्यात् " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" (श्वे० ४ । ९) इत्यादिवाक्यशेषाच्चाजाशब्देन ब्रह्मशक्तिभूता ब्रह्मात्मिका प्रकृतिरभिधीयते । इत्येतच्च

प्रकरणादिभ्य एवावगम्यते । तस्मादत्र मन्त्रेऽजाशब्देन न सांख्य-मतसिद्धं प्रधानमभिधीयते । ८ ।

परमात्मशरीरभूता प्रकृतिरेव प्रकृतेऽजाशब्देन गृह्यत इति हेत्व-न्तरेणापि द्रढयति—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथाह्यधीयत एके । १।४।९।

तु शब्दोऽवधारणार्थकः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छा० ६ । २ । १) इत्यत्र सच्छब्दवाच्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं ब्रह्मैव "ज्योतिषां ज्योतिः" (बृ० ६ । ४ । १६) "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" (छा. ३ । १३ । ७) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । तदेव चोपक्रम आदिकारणं यस्या लोहितशुक्लकृष्णरूपाया अजायाः सा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मशक्तिभूता "देवात्मशक्ति"मिति श्रुतेर्ब्रह्मकारणिका लोहितादिरूपैवेहाजा निर्द्धारणीया न सांख्याभिमतं स्वतन्त्रं प्रधानम् । तथा ह्यधीयत एके । हि यस्मादेके छन्दोगा यथाऽजाया लोहितशुक्लकृष्णरूपत्वादिकं प्रकृते "अजामेकामि"ति मन्त्रेऽभिहितं तथा लोहितादिरूपत्वादिकं तस्याः ब्रह्मकारणिकाया मायाया अधीयन्ते । मायिना सदाख्येन ब्रह्मणा च तस्याः सकाशादेव सृष्टिर्वितन्यत इत्यपि । तथा हि—"तदैक्षत बहु स्याम्प्रजायेय" इत्युपक्रम्य तेजोऽबन्नानां कारणभूतायास्तस्या लोहितादिरूपाया भौतिककार्यप्रकृतिभूतायाः स्फुटमधीयन्ते । "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य" (छा० ६ । ४ । १) इत्यत्र कार्येषु लोहितादिरूपावाप्तिः कारणावस्थायास्तथात्व एवेति ब्रह्मात्मिका शक्तिरेवात्रप्रतिपाद्यते । तथा प्रकृतेऽपि "किं कारणं ब्रह्म" (श्वे. १ । १) इत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" (श्वे. १ । ३) इति जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति विमृश्य ते ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनु-

प्रविष्टास्सन्तस्तस्यैव देवस्यात्मभूतामैक्येनस्थितां मायाशक्तिं सत्वरजस्तमोगुणत्रयवतीं परमात्मनो जगन्निर्माणे सहकारिणीमपश्यन्निति परमात्मशक्तेरजाशब्दाभिहिताया जगत्कारणत्वेनोक्ताया परमात्मशक्तित्वेन तदात्मकत्वं तदधीनतत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वञ्च निर्दिश्य वाक्यशेषे "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" (श्वे० ४ । ९) "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" (श्वे० ४ । १०) इति परमात्मनो मायित्वेन मायाधीशत्वावगमात् । एवञ्च तस्या एव मायायाः प्रकृतिशब्दाभिहिताया परमात्मशक्तेः "अजामेकामि" ति मन्त्रेणाभिधानात् । न हि परतन्त्रसिद्धं केवलं प्रधानमत्र जगत्कारणतया प्रतिपाद्यते ।

नन्वजाया ज्योतिरुपक्रमात्वे ब्रह्मकार्यत्वात्तस्या ह्यजात्वमेव न स्यादित्याह

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । १ । ४ । १० ।

चशब्दः शङ्कापरिहारार्थः । परमात्मायत्तप्रकृतेर्ज्योतिरुपक्रमात्वेऽप्यजात्वमस्त्येव । कुतः ? कल्पनोपदेशात् । कल्पनस्य सर्गस्योपदेशात् । "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" (शु० य०) "सर्गादौ भगवान् धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" इत्यादौ कल्पयतेः सृष्टावपि प्रयोगदर्शनात् । सर्गः सृष्टिः । तथाच "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४ । ९) इत्यादिषु जगत्सर्ग उपदिश्यते । एतदुक्तं भवति । परमपुरुषाधिष्ठितायाः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणावस्थाद्वयं वेदान्तेषूपदिश्यते । तत्र स्वाविभक्तनामरूपादस्मादव्याकृतात्कारणावस्थात्कारणान्मायी परमेश्वरो विश्वमुत्पादयति । तदनन्तरमुपचितसत्वरजस्तमोगुणतया सैवाव्यक्तशब्दवाच्या कार्यावस्थाम्प्राप्य विभक्तनामरूपतया तेजोबन्नादिलक्षणपरिणतिमवाप्य लोहितशुक्लकृष्णाकारा सम्पद्यते । एवञ्चास्या भगवदधिष्ठितप्रकृतेः कारणावस्थाया अजा-

त्वेन व्यपदेशः कार्यावस्थायाश्च ज्योतिरुपक्रमत्वेनेति न कश्चिद्विरोधः। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह— मध्वादिवदिति यथा "असौ वा आदित्यो-देव मधु" (छा. ३।१।१) "इत्यादावादित्यादेः कारणावस्थायां मध्वादिव्यपदेशानर्हात्यन्तसूक्ष्मरूपेण स्थितस्य कार्यावस्थायां वस्वादिभोग्यरसाधारत्वेन मधुत्वं कार्यत्वञ्च न विरोधावहम्। एव-मेकस्या एव प्रकृतेरवस्थाभेदादविरोधः। तस्मादस्मिन्मन्त्रे ब्रह्म-कारणिकैवाजाभिधीयते न तन्त्रसिद्धेति सिद्धम्।१०।

इति चमसाधिकरणम्।२।

(अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम्।)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च।१।४।११।

बृहदारण्यके "तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्यस्यानन्तरं श्रूयते "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" (बृ० ४।४।१७) "प्राणस्य प्राणम्" (बृ० ४।४।१८) इति। तत्र संशयः। किमत्र पञ्च पञ्चजना इति सांख्यप्रसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणि, आहोस्विद्वाक्यशेषे श्रुता वेदान्ताभिमताः प्राणादय इति। किं युक्तम्? तान्त्रिकाणि पञ्चविंशतितत्त्वानीति। कुतः? पञ्च पञ्चजना इति नियतसंख्यया पञ्चशब्दविशेषितपञ्चजनवाच्यघटकया पञ्चविंशतितत्त्वानामेव प्रतीतेः। कापिलाश्च "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" (सांख्यका० ३) इति तत्त्वानां परिगणनं स्वरूपञ्चाहुः। तत्राकार्यत्वे सति कारणत्वं प्रकृतित्वम्। कार्यत्वे सति कारणत्वं प्रकृतिविकृतित्वम्।

प्रकृतिविकृत्योः साक्षात्कार्यत्वं विकृतित्वमकार्यत्वे सत्यकारणत्वञ्च पुरुषत्वमिति तल्लक्षणानि विनिर्दिश्य मूलप्रकृतिरेका प्रकृतिविकृतयः सप्त । कारिकायां तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च तथा च विकृतय एव षोडश पुरुषश्चैक इति विभज्य पञ्चविंशतितत्त्वान्यभिदधुः । तत्र पञ्चपूल्य इतिवत्पञ्चानां जनानां समूहाः पञ्चजनाः । पुंन्निर्देशश्छान्दसः । कति संख्याकास्ते समूहा इति निर्णयाय पूर्वपठितपञ्चशब्दार्थेन ते विशेष्यन्ते । तथा च पञ्चजनशब्दबोधिताः पञ्चेत्यन्वये पञ्च पञ्चजना इति पञ्च पञ्चपूल्य इतिवत्पञ्चविंशतिसंख्याकानि तत्वानि सांख्याभिमतानि सिद्ध्यन्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्चेति । अत्र पञ्च पञ्चजना इत्यनेन सांख्यतन्त्रानुसारेण पञ्चविंशति संख्योपसंग्रहादपि न तत्तन्त्राभिमततत्त्वानि प्रतीयन्त अपि तु प्राणादय एव कुतः ? नानाभावात् । कापिलतन्त्राभिमतेभ्यस्तत्त्वेभ्य एषां पञ्चविशेषितपञ्चजनानां पृथग्भावात् । तथा हि—"यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवम्मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" इत्यत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यस्मिन् पञ्च पञ्चजना प्रतिष्ठिता इति यच्छब्दावगतब्रह्माधारतयोक्तानां तेषां ब्रह्मात्मकत्वं निश्चीयते । "तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मे" ति तच्छब्दपरामर्शेन यच्छब्दावगतं ब्रह्मैव । सांख्यमते तेषां ब्रह्माधारत्वाऽनङ्गीकारेण तदभिमततत्वानामत्र प्रतिपादकत्वासम्भवात् । एवं सर्वाधारब्रह्माकाशयोः पञ्चविंशतितत्त्वभिन्नत्वेनाभिहितयोः पञ्चविंशतिसंख्यातिरेकाच्च न तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादकत्वं तेषाम् ।

एतदुक्तम्भवति । ब्रह्माधारतयोक्तानां पञ्चानां पञ्चजनानां ब्रह्माधेयत्वेन तदाश्रितत्वात्तत्परतन्त्राणां प्रकृत्यादीनां सांख्यैरनङ्गीकारेणापसिद्धान्तात् । पुरुषशब्दाभिहितस्यात्मन आकाशस्य च पृथक्कथन-

वैयर्थ्याच्च । तयोरपि पञ्चविंशतितत्त्वान्तर्गतत्वेनाभ्युपगमात् । नास्मिन् मन्त्रे सांख्यतत्त्वप्रतिपादनमपि तूत्तरवाक्ये श्रूयमाणप्राणादीनामेव । यस्मिन्नित्युक्ते ब्रह्मण्यात्मनि प्राणादीनां सम्बन्धस्य सम्भवात् । "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादि वाक्यैः परमात्मनः प्राणादिनियामकत्वाभिधानात् प्राणेश्वरयोर्नियम्यनियामकभावाद्ब्रह्माधारत्वं तेषां सुतरां सम्पद्यत इति ।

न संख्योपसङ्ग्रहादपीत्यपिशब्देन वस्तुतोऽत्र पञ्चविंशति संख्या प्रतिपत्तिरेव न सम्भवतीत्याशयः । तथा हि— प्रकृते पञ्चविंशति संख्या कथं निष्पद्यते ? पञ्चपञ्चेति तदवयवद्वारेण समुदायलक्षणाश्रयणेन पञ्चकद्वयाद्वा वीप्सावशाद्वाऽहोस्वित्समाहारसमासाश्रयणाद्वेतिचेन्न तत्राद्यः पक्षः ।पञ्चकद्वयोच्यमाने दशसंख्यैव सम्पद्यत । यथा "पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः" इत्यादौ द्वादश संख्यैव प्रतीयते तथा प्रकृतेऽपि । न द्वितीयः यदि जनानामधिकरणानि पञ्चस्युस्तदा प्रत्यधिकरणमाधेया जनाः पञ्चसंख्यया प्राप्नयुस्तदा स्यादप्युक्तसंख्या परं नह्यत्राधिकरणपञ्चकश्रवणमस्ति 'दशदशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति' इत्यादौ यथानुप्रसर्पकाणां पुरुषाणां शतसंख्यासमासाद्यते । न तृतीयोऽपि पञ्चभिरारब्धस्य समूहपञ्चकस्यैवाभावात् नहि कापिलतन्त्रसिद्धं पञ्चस्वनुगतं पञ्चसंख्या प्रवेशहेतुभूतं जात्यादिकं किमप्यत्रोपलभ्यते । आकाशस्य पृथङ्निर्देशात्पञ्चभूतानां पञ्चकस्यैवासिद्धेः । तस्मादत्र न समाहारः । किन्त्वत्र "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" (पा० सू० २ । १ । ५०) इति संज्ञाविषयः समासः ।

अतएव न लिङ्गव्यत्ययदोषोऽपि । पञ्चजनाः कतीत्यपेक्षायामुच्यते पञ्चेति सप्त सप्तर्षय इतिवत् । तस्मादत्र न सांख्यसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानीति ।

प्राणादयो वाक्यशेषात् । १ । ४ । १२ ।

पञ्च पञ्चजना इत्यत्र समाहारविषयः समासो नोपपद्यते लिङ्ग-व्यत्यय दोषग्रस्तत्वादपितु "दिक्संख्ये संज्ञायामिति" संज्ञाविषयक एव समासस्तेन पञ्चपञ्चजना इत्यस्य पञ्चजनसंज्ञकाः पञ्च इत्यर्थ उपपद्यते । ते के पञ्चजन संज्ञिताः पञ्चेत्यपेक्षायामाह प्राणादय इति । पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्चपदार्थाः प्राणादयः एव । कुत इदमवगम्यते ? वाक्यशेषात् । संदिग्धार्थनिर्णयस्य वाक्यशेषाधीनत्वात् । सच वाक्यशेषस्तावत् । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्य श्रोत्रम् (बृ० ४। ४। १८) इति वाक्यशेषे ब्रह्माधारतया नियम्यतया श्रुताः प्राणादयः पञ्च पञ्चजनशब्द-स्यार्थो ज्ञेयः। नान्यः । माध्यन्दिनशाखायां पञ्च पञ्चजनमन्त्रानन्तरमन्त्रे "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" (बृ० ४। ४। १८) इति वाक्यशेषे श्रूयमाणानि प्राणचक्षु श्रोत्रान्नमनांसीतीमानि पञ्चैव पञ्चजनशब्देनोक्तानि। तत्राद्यतेऽनेनेत्यन्नमित्यन्नशब्देन रसनेन्द्रियमुच्यते ॥१२॥

ननु काण्वानां माध्यन्दिनानां च शाखायां "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः इत्ययं मन्त्रः समानः श्रूयते । काण्वानां वाक्यशेषेत्वन्नस्य पाठो न श्रूयतेऽतस्तेषां पक्षे चतुर्णां प्राणादीनां पञ्चजनशब्दवाच्यत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ।

एकेषां काण्वानां वाक्यशेषेऽसत्यन्ने शब्दे वाक्योपक्रमगतेन "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति ज्योतिषा पञ्चसंख्या पूरणीयेति । तत्र वाय्वात्मकप्राणवाचकेन प्राणशब्देन प्राणवायुसम्बन्धिस्पर्शेन्द्रियमन्नशब्दाभिहितपृथिवी सम्बन्धित्वाद् घ्राण-

स्यान्नशब्देन घ्राणेन्द्रियञ्च गृह्यते । तन्त्रेणतु रसनेन्द्रियमद्यतेऽनेनेत्यन्नमित्यन्नशब्देन रसनेन्द्रियग्राह्यत्वोपपत्ते। तदेवं स्पर्शेन्द्रियस्य घ्राणरसनयोरन्यतरस्य च प्राणान्नयोरन्तर्गतत्वग्रहणेन प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांसीमानि वाक्यशेषे श्रूयमाणानि पञ्चजनसंज्ञितानि पञ्च ज्ञेयानीति "प्राणादयः वाक्यशेषादि"ति सूत्रेण दृढीकृतत्वादत्र तन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्वप्रसङ्गाभावेन न सांख्योक्ततत्ववचनात्वकाश इति सिद्धम् ।

(अथ कारणत्वाधिकरणम् ।)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः।१।४।१४।

अत्र कारणविषयाणां वेदान्तवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासे ब्रह्मणिसमन्वयप्रदर्शनद्वारैकस्यैव ब्रह्मणः सर्वजगन्मूलकारणत्वमुपपादितं तन्न सम्भवति । कुतः ? तेषां वेदान्तवाक्यानामनेकवस्तुकारणत्वबोधकत्वेन परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनपरतया ब्रह्मणि समन्वयाऽनुपपत्या ब्रह्मणो जगन्मूलकारणत्वानुपपत्तेः । तथा हि– "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः" (तै० २। १) इत्यत्रात्मनो जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं श्रूयते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" (छा० ६। २। ३) इत्यत्र सच्छब्दवाच्यस्य जगत्कारणत्वं श्रूयते। "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" (बृ० १। ४। ११) इत्यत्र ब्रह्मणः कारणत्वं श्रूयते । "असद्वा इदमग्र आसीत्" (तै० २। ७) इत्यत्रासतः कारणत्वं श्रूयते । एवं क्वचिदाकाशाज्जगतः सृष्टिरभिधीयते क्वचित्प्राणात् । तथा "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव

व्याक्रियते" (बृ० १।४।७) इत्यत्र चाव्याकृतस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वं श्रूयते । अव्याकृतमव्यक्तमेव । नामरूपाभ्यां न व्याक्रियते न व्यज्यत इत्यव्याकृतम् । तस्मिँश्च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदि"ति जगतः प्रलयमभिधाय 'तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इति तस्मादेव सृष्टिरभिधीयते । इत्येवं तत्तत्कारणवाक्यगतस्य तस्य तस्य च शब्दस्य स्वस्ववाच्यजगत्कारणत्वप्रतिपादकस्य स्वस्ववाच्ये समन्वयादेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वेषां कारणवाक्यगतानां शब्दानां समन्वयस्यासम्भवान्न ब्रह्मणो मूलकारणत्वमुपपद्यत इति प्राप्त आह कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेरिति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यारभ्य तद्ब्रह्मेत्येवमादिभिः श्रुतिभिर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितस्य ब्रह्मणो जगत्कारणपरेष्वाकाशादिवाक्येषु सृष्ट्याद्यसाधारणलिङ्गदर्शनेनाकाशप्राणादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं निश्चित्याकाशप्राणादिशब्दैस्तस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन व्यपदिष्टत्ववदात्मसदादिकारणपरवाक्येष्वपि जगत्सृष्ट्यादिब्रह्मासाधारणलिङ्गदर्शनात्तद्गतात्मसदादिशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वनिश्चयेन तेन तेन च शब्देन जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो व्यपदिष्टत्वोक्तेः । ब्रह्मणो व्यपदेशादित्यर्थः । तथा च सर्वेषां कारणपरशब्दानां ब्रह्मणि समन्वये ब्रह्मण एवादिकारणत्वमुपपद्यत इति तत्त्वम् ।

एतदुक्तम्भवति । सर्वेषां कारणवाक्यानामेकवाक्यतासत्त्वात्कारणवाक्यगतकारणवाचकशब्दानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनैकस्मिन्परमकारणे पर्य्यवसानत्वस्योचितत्वात्सर्वेऽपि कारणवाक्यगताः सदात्माकाशप्राणादिशब्दा एकस्मिन्नादिकारणे ब्रह्मणि पर्यवस्य तस्यैव समस्तचिदचिज्जगत्कारणत्वमभिदधते । तथा च समेषां सदात्माकाशप्राणादिशब्दानां परस्मिन्ब्रह्मण्येव समन्वयस्यसत्त्वादादिकारणत्वमेकस्यैव ब्रह्मण इति निर्णयः ।

यद्वा "आकाशादिवाक्येषु सृष्ट्यादिकारणत्वेन व्यपदिष्टोक्तेः आकाशादिवाक्यश्रुतसृष्ट्यादिब्रह्मासाधारणलिङ्गबलेन यथाकाशादयः शब्दा ब्रह्मपरत्वेन नीतास्तथा सदादिवाक्येष्वपि सृष्ट्यादिब्रह्मा-साधारणलिङ्गदर्शनात्तद्बलेन सदादिशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वेन नयना-त्सर्वेषां कारणवाक्यगतानां ब्रह्मणि समन्वयत्वोपपत्या तस्यैव सदादिशब्दवाच्यत्वनिष्पत्तेः। तथा चैकस्य ब्रह्मण एव निखिल-कारणवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन सर्वजगदादिकारणत्वं तस्य सम्यगुपपद्यते। तथा च श्रुतिः। "सर्वे वेदा यत्पदमामन्ति" (का० २। १। १५) इति। "तद्विष्णोः परमं पदम्" (का० १। ३। ९) इति च।

एवं "मननान्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः" (रामता० १।१२) इति श्रुतिरपि श्रीरामाख्यस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वाभिधा-नेन तस्मिन्सर्वेषां शब्दानां समन्वयत्वं ज्ञापयति। तथैव "विश्वरूपस्य ते राम विश्वे शब्दाहि वाचकाः। तथापि रामनामेदं सर्वेषां बीजम-क्षयम्। इति स्मृतिरपि श्रीरामस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमभिधत्ते। किञ्च रामनाम्नः सर्वशब्दकारणत्वाभिधानेन तद्वाच्यस्य श्रीरामा-ख्यस्य ब्रह्मणोऽन्यनिखिलशब्दवाच्यानां सर्वेषां बीजत्वोपपादनद्वारा तस्य सर्वशब्दवाच्यादिकारणत्वं बोधितम्।

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी" दित्यादिकारणवाक्यप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणः कथमितिचेदित्थम्। "अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् साकाष्ठा सा परागति" इति। तथा "महानव्यक्ते लीयते, अक्षरं तमसिलीयते तमः परे देव एकी भवन्ति" (सुबा०) इत्येवमादिषु पुरुषस्याव्यक्तात्परत्वश्रवणात्। महदव्यक्ताक्षरतमसां परे देवे परस्मिन्ब्रह्मणिलयत्वाभिधानात्प्रलयावसाने च तत एव तदुत्पत्तावस्यैव ब्रह्मणस्तदुत्पादकत्वोपपत्तेः। एवं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायाम्" (तै० २। १) इत्युपक्रम्य "तस्माद्वा

एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः (तै० २। १) इत्येवमादिषु तस्यैव ब्रह्मणः स्रष्टृत्वश्रवणात्। अत एव "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४। ९) इत्यादिश्रुतिभिः स्वोत्पन्नस्वशेषभूताव्यक्तादिद्वारा ब्रह्मणश्चराचरजगदुत्पादकत्वमभिधीयते।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥ गी०।
सर्वयोनिषु कौन्तेय? मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता॥ गी०।

इत्यादि स्मृतयोऽपि ब्रह्मणोऽव्यक्ताद्युत्पादकत्वेन तद्द्वारा चराचरजगदुत्पादकत्वमित्यव्यक्तादिकारणतयाऽव्यक्तादिपरवाक्यप्रतिपाद्यत्वं परब्रह्मण एवेति। तर्ह्यसदादिशब्दानां कथं ब्रह्मण्यन्वय इत्याशङ्कायामाह—

समाकर्षात्। १। ४। १५।

"असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" (तै० २। ६) इत्यसद्वादं विनिन्द्य "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुः (तै०२। ६) इत्यङ्गीकृतं सद्वादमुपवर्ण्य "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" "इदं सर्वमसृजत। यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्" (तै०२।६) इति सतो ब्रह्मणः सकाशादेव सृष्टिरभिहिता।

"असद्वा इदमग्र आसीत्" (तै० २। ७) इत्यत्रापि सृष्टिकर्तुस्सत्पदवाच्यस्य ब्रह्मण एव समाकर्षादिति। कुतः? उक्त श्लोकस्यानन्तरं "तदात्मानं स्वयमकुरुत"त्यारभ्य "सैषाऽनन्दस्य मीमांसा भवति" (तै० २। ८) इत्युत्तरस्थेन परमात्मपरानन्द शब्देन सत एव समाकर्षात्। तथा च पूर्वोत्तरपरमात्मपरवाक्यानां

मध्ये पतितस्य "असद्वा इदमग्र आसी"दिति श्लोकस्य संदंशन्यायेन परमात्मपरत्वमुपपद्यते ।

अयम्भावः । प्रलयदशायां परब्रह्मणि लीनानामव्यक्तादीनां नामरूपविभागाभावेन तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावाद्ब्रह्मण्यप्यसच्छब्दस्य प्रयोग उपपद्यते । तथा चासच्छब्दवाच्यब्रह्मण एव कारणत्वमिति । अत एवान्यत्र "कथमसतः सज्जायतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा० ६।२।२) इत्यनेनासद्वादमपाकृत्य सतः समाकर्षात् सत एव ब्रह्मणः कारणत्वमिति सिद्धम् । १५।

इति कारणत्वाधिकरणम् ।

(अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।)

जगद्वाचित्वात् । १ । ४ । १६ ।

कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नायते–"यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः (कौ. ब्रा० ४। १८) इति। अत्र संशयः । किं वेदितव्यत्वेनोपदिष्टः सांख्यतन्त्रसिद्धः पुरुषः प्रधानं वाऽहोस्वित्परमात्मेति । किं युक्तम् ? पुरुषः। यस्य वैतत्कर्म्मेति पुण्यपापरूपकर्मकर्तृत्वस्य पुरुषनिष्ठत्वात् । कर्मपदस्य जगद्वाचित्वपक्षे प्रधानं वेदितव्यत्वेनोक्तं तस्य जगत्कारणत्वादिति प्राप्त आह जगद्वाचित्वादिति । कर्मपदस्य जगद्वाचित्वात् । सांख्यैश्च पुरुषस्य कार्यकारणत्वास्वीकारादस्मिन् वाक्ये यस्यैतत्कर्मेतिवेदितव्यस्य जगत्कर्तृत्वेन तत्कारणत्वाभिधानादस्य वाक्यस्य पुरुषस्य कार्यकारणत्वानभ्युपगच्छत्सांख्यतन्त्रविरोधित्वान्न तत्तन्त्राभिमतपुरुषस्यात्र वेदितव्यत्वं निष्पद्यते । नच प्रधानस्यापि तत्त्वम् । कुतः ? अत्र यः कर्ता स वेदितव्य इत्युभयत्र पुल्लिङ्गत्वदर्शनात् प्रधानप्रकृतिप्रतिपादकानां शब्दानां पुल्लिङ्गत्वादर्शनात् । एवमचेतनस्य प्रधानस्य

धर्मजगत्कर्तृत्वाऽसम्भवाच्च। कारणवादिषु वेदान्तवाक्येषु प्रधानस्य वेदितव्यत्वाश्रवणादसकृत्तस्य पूर्वं जगत्कारणत्वानिर्वचनाच्च न प्रधानस्यापि वेदितव्यत्वमुपपद्यते। परमात्मनस्तु सर्वजगत्कर्तृत्वस्य तदन्तर्गतसर्वपुरुषकर्तृत्वस्य तद्वेदितव्यत्वस्य चानेकवाक्येषु प्रसिद्धत्वात्। तस्य "यः कर्त्ता स वेदितव्य" इति पुल्लिङ्गत्वेन निर्दिष्टयोर्यत्तच्छब्दयोर्वाच्यत्वोपपत्तेश्च परमपुरुषः परमात्मैवात्र वेदितव्यत्वेनोक्तो नान्यः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्।१।४।१७।

ननु "यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्य" इत्यस्य वाक्यशेषे "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा श्रेष्ठीनं स्वा" (कौ. ब्रा० ८।२०) एवमभिहितम्। अत्र भोक्तृत्वरूपजीवलिङ्गात् "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" (कौ. ब्रा० ४।) इति प्राणशब्दश्रवणाच्च "यस्य चैतत्कर्म" इति वाक्यस्य न परमात्मपरत्वमुपपद्यत इति चेत्तद्व्याख्यातम्। एतच्च प्रतर्दनाधिकरण उक्तम्। "उपासा त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगा" दित्यत्र जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम्।

अयमभिप्रायः। यत्रोपक्रमाभ्यासादिलिङ्गैर्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं निश्चीयते तत्रान्यलिङ्गानि ब्रह्मपरवाक्यानुरोधेन ब्रह्मपरत्वेन नेतव्यानि। प्रकृते तु "ब्रह्म ते ब्रवाणि" (कौ. ब्रा० ४।१) इति ब्रह्मपदेनोपक्रमात् "एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता" इति मध्येऽपि सर्वजगत्कारणत्वेन ब्रह्मणोऽभ्यासात्। तथा "स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति ब्रह्मविदस्तदुपासकस्य स्वाराज्यप्राप्तिरूपफलत्वेनोपसंहाराच्चास्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वनिश्चयात्। तस्मादत्र "अस्मिन्प्राण एव एकधा भवतीति सामानाधिकरण्यादस्मिन् शब्दस्य प्राणशब्दस्य चैकवस्तुपरत्वनिश्चयेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात्। प्राणशरीरब्रह्मोपासनार्थमत्र प्राणपदेन निर्देश उपपद्यते।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि-चैवमेके ।१।४।१८।

तु शब्दः शंकाव्यावर्तकः । अस्मिन्प्रकरणे जीवपरामर्शोऽन्यार्थं जीवातिरिक्तजीवाधारभूतब्रह्मस्वरूपज्ञापनार्थमिति प्रश्नव्याख्यानाभ्यां जैमिनिराचार्यो मन्यते । ततोऽपि जीवातिरिक्तब्रह्मपरमेवेदं वाक्यं "तौ ह सुप्तपुरुषमीयतुः (कौ-ब्रा० ४।१८) इत्यादिना प्रश्नः । बालाक्यजातशत्रू सुप्तपुरुषसमीपं गत्वा हे सोमराजन्निति सम्बोधनं कृत्वा तदश्रवणेन प्राणादीनामभोक्तृत्वम्प्रतिपाद्य यष्टिघातेन प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवम्प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्त-तदाधारभूतब्रह्मसम्बन्धिप्रश्नव्याख्याने चक्रतुः । तत्र प्रश्नः "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत वा एतदागात्" इति। एतत्प्रश्नत्रयोत्तरानभिज्ञं बालाकिं ज्ञात्वा स्वयमेवोत्तरमाह "यथा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति" इत्यादिभिः। अत्राधारत्वेनापादानत्वेन च निर्दिष्टः प्राणशब्दाभिहितः परमात्मैवेत्युत्तरवाक्यार्थः ।

सुषुप्त्यवस्थायां जीवस्य परमात्मना परिष्वक्तत्वमाह श्रुतिः "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः" इति । तस्मात्सुषुप्तौ जीवस्याधारतया निर्दिष्टः प्राज्ञः परमात्मा जीवादर्थान्तरभूत एवेति ।

अपि चैवमेके वाजसनेयिनो बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टमेवं विज्ञानमयाज्जीवाद्भेदेन तदाश्रयभूतं परमात्मानमामनन्ति "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागात्" (बृ० २।१।१६) इति प्रश्नस्योत्तरं "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत" इति। आकाशस्य "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति दहरविद्यायां परमात्म-परत्वेन निर्णीतत्वादाकाशः परमात्मैवात्र वेदितव्यत्वेनोक्तः। जीव

संकीर्तनन्त्वत्र जीवस्य प्राणशब्दाभिहितपरमात्मनोऽर्थान्तरत्वज्ञापनार्थमिति नात्र सांख्योक्तपुरुषादिप्रतिपादनम् । परमात्मनो जगत्कारणभूतस्यैवात्र वेदितव्यत्वमिति सिद्धम् ।

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।

(अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।)

वाक्यान्वयात् ।१।४।१९।

मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते–"सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्" (बृ० २। ४। ३) स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" (बृ० २। ४। ५) इत्युपक्रम्य आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ० २। ४। ५) इति । अत्र संशयः। किं प्रत्यगात्माऽत्र द्रष्टव्यत्वादिनोपदिष्ट आहोस्वित्परमात्मेति । किं युक्तम् ? जीवात्मा । कुतः? परमात्मा द्रष्टव्य इत्यश्रवणात् । आत्मेति पदश्रवणाच्च । लोक आत्मपदस्य जीवपरत्वप्रसिद्धेः । पतिजायापुत्रपशुवित्तानां जीवभोग्यानां भोगोपकरणानाञ्चोपक्रमेण तद्भोक्तुर्जीवस्योपक्रमान्मध्येऽपि इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" (बृ० २। ४। ८) इति प्रकृतस्य जीवस्य विज्ञानघनस्य भूतेभ्यः समुत्थानं तदनु विनाशञ्च वदन् तस्यैव द्रष्टव्यत्वं बोधयति "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इतीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते वाक्यान्वयादिति। परमात्मैवास्मिन् वाक्ये द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्टो भवति। कुतः ? उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलादिभिः शास्त्रतात्पर्यनिर्णायकलिङ्गैरस्य वाक्यस्य ब्रह्मण्येव समन्वयदर्शनात् ।

उपक्रमे तावद् "मृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेने"ति याज्ञवल्क्यवचनं श्रुत्वा मैत्रेयी मोक्षसाधनं पृष्टवती " येनाहं नामृता स्यां

किमहं तेन कुर्याम् यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि "
इत्यमृतसाधनमेव मे ब्रूहीति यावत्। एव पृष्टो याज्ञवल्क्य आ-
त्मदर्शनस्यामृतसाधनत्वमुपदिष्टवान् "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इति।
अत्र परमात्मदर्शनस्यैवामृतसाधनत्वमभिहितम्। एवं "आत्मनो
वारे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" (बृ.
२।४।५) इत्यात्मदर्शनेन सर्वज्ञानं वदन् कारणविज्ञानेन तत्कार्यस्य
सर्वस्य विज्ञेयत्वमवबोधयन्नात्मन एवाखिलकारणत्वं बोधयति।
नहि परिच्छिन्नस्य जीवस्य दर्शनेन सर्वपदार्थस्य ज्ञानं सम्भवति।
तदेव सर्वकारणत्वं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैः स्पष्टीकृतम्। तथा "अरे
अस्य महतो निः श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गी-
रसः"। (बृ. २। ४।) इत्यात्मन ऋग्वेदाद्युत्पत्तिकथनद्वारा
सर्वचराचरजगदुत्पत्तिं बोधयन्नस्य सर्वकारणत्वेन परमात्मत्वं
द्रढयामास। तस्मादत्रात्मशब्देन परमात्मैव गृह्यते। स एव द्रष्ट-
व्यत्वेनोक्त इति। एवं "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजा-
नीयाद्विज्ञातरमरे केन विजानीयात्" (बृ० २।४।१८) इत्युपसंहार-
वाक्येऽपि परमात्मन एव द्रष्टव्यत्वं निष्पद्यते। एवमुपक्रमा-
दिभिरस्य प्रकरणस्य परमात्मपरत्वमेवेति निर्णयः।

ननु पतिजायादिभोग्यजातस्य "विज्ञानघन एतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यस्य च जीवलिङ्गस्य का गति-
रित्यत आह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ।१।४।२०।

मैत्रेय्यात्मनो वारे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
विदितम्" (बृ. २।४।५) इत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया
जीवस्य परमात्मकार्यत्वेन तदनन्यत्वोपपत्त्या कारणविज्ञानेन

तत्कार्यविज्ञानात्सिद्धेर्जीवस्य परमात्मकार्यत्वेन तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वज्ञापनार्थं जीवलिङ्गं निर्दिष्टमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । २० ।

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ।१।४।२१।

"न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमी" ति मुक्तजीवस्य संसाररहितत्वोपदेशात् "तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैत दिव्यम्" इति श्रुत्या मुक्तस्य नामरूपाद्विमुक्तत्वावगमात्तन्मोक्षसाधनत्वेन श्रवणमननपूर्वकपरमात्मनिदिध्यासनस्योपदेशाच्च "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि निष्पद्यते" (छा० ३।१२।३) इति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य परज्योतीरूपसम्पत्त्यनन्तरमपहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणविशिष्टसच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावरूपेण ब्रह्मभावाद्ब्रह्मणो यो भावोऽपहतपहतपाप्मत्वादिरूपस्तेनैव भावेन मुक्तस्य स्थितिश्रवणाज्जीवस्तच्छ्रवणमननपूर्वकं तन्निदिध्यासनेन परमात्मानमुपसम्पद्याविर्भावस्वरूपः सन् ब्रह्मभावं प्राप्नुयादित्येतदर्थं तत्र जीवलिङ्गनिर्देश इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥२१॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।१।४।२२।

"य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं य आत्मान मन्तरो यमयति" (बृ० ३।७।२२) इत्येवमादिषु जीवस्यात्मभावेन परमात्मनोऽवस्थितेः 'शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानत्वा ज्जीववाचकस्य शब्दस्य तच्छरीरिणि परमात्मनि पर्यवसानात्तत्र जीवशब्देनपरमात्मैवाभिहित इति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । एतदेव सूत्रकारीयं मतम् । शरीरात्मभावस्यैव सर्वत्र श्रुतिषूपदिष्टत्वादिति॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम्



(अथ प्रकृत्यधिकरणम् ।)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।१।४।२३।

प्राग् "जन्माद्यस्य यत" इति शास्त्रेण ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमभिहितम् । तत्किन्तस्य निमित्तकारणत्वमुक्तमाहोस्विदुपादानत्वमपीति संशयः । तत्र निमित्तत्वमेवोक्तम् । कुतः ? "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" (छा० ६।२।२)इतीक्षणमात्रेण जगत्कर्तृत्वश्रवणात्सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मणः संकल्पमात्रेण जगत्सृष्ट्युपपत्तेरिति प्राप्तेऽभिधीयते प्रकृतिश्चेति । ब्रह्म जगत्प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तकारणमप्युक्तम् । कुतः ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"(छा०६।१।४) इति मृद्‌ज्ञानेन मृण्मयज्ञानस्य दृष्टान्तस्य चानुरोधाद् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमप्युपपद्यते । यत्सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कारणावस्थं ब्रह्म तदेव सृष्टिकाले स्थूलचिदचिद्विशिष्टं भवतीत्युपादानत्वं निष्पन्नतरम् । तत्र प्रकृतिजीवयोर्जगदुपादानत्वे सत्यपि तत्र ब्रह्मणः प्रधानत्वाद् "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः"(ब्र. सू. २।४।१९)इति न्यायाद्ब्रह्मोपादानं जगदिति वचनमुपपद्यते । न च मृण्मात्रज्ञानेन मृण्मयघटादिज्ञानदृष्टान्तासङ्गतिः । तत्रापि मृदो मृण्मयस्य च कार्यस्य त्रिवृत्कृतत्वेन त्रिभूतात्मकत्वे सत्यपि मृदः प्राधान्यान्मृण्मयमिति वचनमुपपद्यते । यथाऽत्र त्रिवृत्कृते पृथिव्याः प्राधान्यं तत्पृथिवीत्युच्यते । यत्र जलस्य प्राधान्यं तज्जलमित्युच्यते । तथैव चिदचिद्ब्रह्मोपादानकत्वेऽपि जगतस्तत्र ब्रह्मणः प्राधान्याद्ब्रह्मोपादानं जगदित्युच्यते । विकारः कार्यं जगच्चराचरं तन्नामधेयञ्च वाचार-

मृण्मयं वागालम्बनमात्रं चिदचिद्ब्रह्मैव सत्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः समानत्वान्मृण्मयस्य सर्वस्य मृदुपादानकत्ववत्सर्वस्य जगतो ब्रह्मोपादानकत्वं निष्पन्नतरमेव।

अभिध्योपदेशाच्च ।१।४।२४।

"सोऽकामयत" (तै०२।६।) इति ध्यानोपदेशाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं "बहुस्यां प्रजायेय" इति जगदाकारेण बहुभवनचिन्तनोपदेशाच्च तस्य जगदुपादानत्वञ्चेति निमित्तत्वमुपादानत्वञ्चैकस्यैव ब्रह्मणो निष्पद्यते । २४ ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।१।४।२५।

"ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्" ब्रह्माध्य तिष्ठद्भुवनानि धारयन्" (अष्ट० २।८।७।८) इति साक्षाद्ब्रह्मणो जगदुपादाननिमित्तत्वयोरुभयोराम्नानादुभयं चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव ।

आत्मकृतेः ।१।४।२६।

"तदात्मानं स्वयमकुरुत" (तै० २।७) इति प्रलये सूक्ष्मचिदचिच्छरीरत्वेनावस्थितमात्मानं तदन्ते स्थूलचिदचिच्छरीरकं स्वयमकुरुत जीवानां भुक्तिमुक्त्यर्थमित्युपादाननिमित्तत्वमुभयमेकस्यैव ब्रह्मणः स्पष्टमुक्तम् । ये तु विशुद्धं ब्रह्मैवात्मानं स्वयमकुरुत सुखदुःखादिभागभवदित्याहुस्तन्नोपपद्यते । ब्रह्मणि विकारीत्वाद्यनेकदोषापत्तेस्तदपाकरणार्थं मायाशबलितस्यैव जगद्रूपत्वमङ्गीकरिष्यते चेदुपादानताभङ्गप्रसङ्गः। न च कल्पितत्वं जगत इत्युक्तावपि निस्तारः। केन किमर्थं कल्पितमिति प्रश्नस्योत्तरानुपपत्तेस्तस्मात्सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य कारणवस्थस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वादिव्यपदेशादुपादाननिमित्तत्वमुभयमपि सङ्गतम् ।

इतश्च जगत्प्रकृति ब्रह्मैव ।

परिणामात् ।१।४।२७।

"निरुक्तश्चानिरुक्तश्च निलयनञ्चानिलयनञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् यदिदं किञ्च, तत्सत्यमित्याचक्षते" (तै० २।६) इत्यविभक्तनामरूपातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य कारणवस्थस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन परिणामाज्जगदुपादानं निमित्तञ्च ब्रह्मैव । सूक्ष्मावस्थस्य सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वञ्च "यस्य पृथिवीशरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" "यस्यात्मा शरीरम्" य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" (बृ० ३।७।२२) इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः सिद्धमेव । मायिमतेऽस्य सूत्रस्यासङ्गतत्वं दुष्परिहरम् यतस्तैः शुद्धस्य ब्रह्मण एव परिणामोऽभ्युपेयस्तथाच विकारित्वेन निर्विकारश्रुतिव्याकोपोऽनिवार्यः । यच्चात्र व्याख्यातं परिणामो विवर्त इति तदपि न विचारसहम् । दुग्धस्य दध्याकारेण परिणामवद्रज्जोः सर्पाकारेण परिणामत्वासम्भवात् । तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामोऽतात्त्विकोऽन्यथाभावस्तु विवर्त इति परिणामविवर्तयोर्विभिन्नार्थकत्वान्न विवर्तवादस्यात्र प्रसरः । एवमवच्छेदप्रतिबिम्बादिवादानामपि प्रकृतार्थविघातकत्वम् । अस्मन्मते तु "तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत्" अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्येवमादिभिः श्रुतिभिः परिणामो विशेषणांश उपपद्यतेतराम् । विशेष्यांशे निर्विकारत्वमप्यक्षतम् । उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपत्वमेवेत्येकस्यैवोपादानतापि सम्पन्नेति । वस्तुतस्तु—अव्याकृतनामरूपयोर्व्याकरणमात्रमेव सृष्टिः सैव च परिणामशब्देनोच्यत इति सर्वं समञ्जसम् ।

योनिश्च हि गीयते । १ । ४ । २८ ।

"तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" (मु० १।१।६) "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" (मु० ३।१।३) इति ब्रह्मैव सर्वभूतयोनिशब्देन गीयते। हि यस्मात्तस्मात्सर्वभूतयोनित्वाज्जगदुपादानं निमित्तञ्च ब्रह्मैवेति सिद्धम् । इति प्रकृत्यधिकरणम् ।

(अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ।१।४।२९।

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति सर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषपरत्वेनोपक्रमान्मध्येऽपि जगत्कारणपरवाक्यानामभ्यासात् "तद्भूतयोनिम्" इत्यादिना ब्रह्मादिसर्वचराचरभूतकारणपरमात्मपरत्वेनोपसंहारात् सर्वेषां वेदान्तानां जगत्कारणे परमपुरुषे समन्वयत्वसिद्धेः। "सर्वे वेदा यत्पद मामनन्ति" (का० १।२।१५) इति समेषां वेदान्तानां तत्रैव ब्रह्मणि समन्वयस्य श्रुतत्वात् "जन्माद्यस्य यतः" (ब्र० सु० १।१।२।) इत्यारभ्य "योनिश्च हि गीयते" (ब्र० सू० १।४।२८)इत्यन्तेनोक्तेन न्यायकलापेन सर्वे वेदान्ताः सर्वज्ञसर्वशक्त्याद्यनवधिकातिशयानन्तकल्याणगुणविशिष्टस्वानन्यचिन्तकभक्तोपायोपेयभूतजगदुत्पादकरक्षकपरमपुरुषश्रीरामाख्यपरब्रह्मपरत्वेन व्याख्याताः । पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः । अत्रानेन सूत्रेणैतदध्यायगतसूत्रश्रुतीनामर्थान् सम्यगवगत्यावशिष्टानि वेदान्तवाक्यान्येतदानुगुण्येनैव ज्ञेयानीत्यपि ज्ञापितम्भवतीति । इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थःपादः ।

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

श्री भगवद्रामानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसायामानन्दभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ।

व्याख्याते समन्वयाख्ये प्रथमेऽध्याये समेषां वेदान्तानामखिलकल्याणगुणसागरे परमपुरुषे ब्रह्मणि समन्वयमभिधाय तन्त्राभिमतप्रधानादेः स्वातन्त्र्येण कारणस्यावैदिकत्वेनाप्रामाण्यममिहितम् । राद्धान्तितश्चैतस्य जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वम्परमात्मन एवेति । इदानीमस्मिन्नविरोधाख्ये द्वितीयेऽध्याये स्मृत्यादिविरोधमाशङ्क्य परिह्रियते । तत्र प्रथमे पादे सांख्यस्मृतिविरोधमाशङ्क्य श्रुतिमूलकस्मृतिविरोधेन वेदार्थप्रतिकूलतया सांख्यस्मृतेर्न वैदिकार्थनियमने प्रामाण्यमित्यनुगमय्य तत्तर्कोपतर्कितदुर्वादमपाकृत्य स्वमतं व्यवस्थाप्यते । तत्रानेनादिमेनाधिकरणेन सांख्यस्मृतिविरोधमेवोपन्यस्य समाधीयते ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष प्रसङ्गात् । २ । १ । १ ।

अत्रायं संशयः समुदेति । किं वेदान्तानां योऽयं ब्रह्मणि समन्वयः सम्पाद्यते तस्य च सांख्यादिस्मृतयो बाधिका आहोस्विन्नेति । किंयुक्तम् ? बाधिका इति । कुतः ? अबाधकत्वे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । प्रमाणान्तरावेद्यस्य, शब्दमात्रैकगम्यस्य निरतिशयानन्दलक्षणमोक्षस्य साधने प्रवृत्तानां तेषामनवकाशता स्यादिति दोषः । सांख्यादिस्मृत्यसम्मतवेदार्थोपवर्णने तथैव च मोक्षादिरूपप्रमेयस्वीकारे तासां नैरर्थक्यं स्पष्टमेव । उभयोरेकार्थप्रतिपादकत्वादेकस्या निरवकाशत्वमेव समापन्न-

मिति । तच्चायुक्तम् । " ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत् " (श्वे० । ६ । २ ।) इति श्रुत्या सर्वज्ञतयोक्तस्य कपिलर्षेः प्रणीतत्वेन तासां प्रामाणिकत्वात् । तस्मान्न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमास्थेयम् । कपिलर्षिप्रणीतप्रधानकारणवादिस्मृतीनामनवकाशरूपदोषप्रसङ्गादिति चेन्न । अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । अन्यासां श्रुतिमूलकस्मृतीनां तथा सत्यनवकाशरूपदोषप्रसङ्गात् । तथा हि—" अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् " (श्वे० ४।९) " मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् " (श्वे० ४।१०) " प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः " (श्वे०६।१६) " स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिपः " (श्वे० ६।९) इत्यादिश्रुतिमूलानां " परमात्मकारणवादिनीनामुपरोधात् । तत्र मानवस्मृतौ च " आसीदिदं तमो भूतम् " (म० १ । ५ ।) इति प्रकृत्य " ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुराशीत्तमोऽनुदः " (म० १ । ६ ।) " सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् " (म० १ । ८ ।) " अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत । गी०
सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ।

इत्यादीनां चेतनब्रह्मकारणवादिनीनामाप्ततमप्रणीतानां स्मृतीनां तथा "अव्यक्तमक्षरे विलीयते अक्षरं तमसि विलीयते तमः

परे देव एकीभवति" (सुबा० २) इति श्रुतिनिर्दिष्टस्य प्रलये परे देवे लीनस्याव्यक्तस्य प्रलयान्ते तस्मादुत्पत्त्युपपत्तेस्तन्मूलिकायाः " तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम (भा० शा० मो०) अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले सम्प्रलीयते (भा० शा० मो०) इति स्मृतेश्चानवकाशदोषप्रसङ्गात् ।

अयम्भावः । द्वयोः स्मृत्योः परस्परं विरोधे सत्येकस्या अवकाशेऽपरस्या अनवकाशता च स्पष्टैव । न च प्रतिपाद्यविषयभेदान्नानवकाशता । मन्वादिस्मृतयो हि कर्मस्वरूपं दर्शयन्त्यः स्वांशे प्रसरतामुपलभन्ते । सांख्यादिस्मृतयश्च मोक्षमधिकृत्य प्रवर्तमानाः स्वकीयप्रतिपाद्यांशे सावकाशा इति कथमनवकाशत्वमिति वाच्यम् । कर्मणामपि परमपुरुषार्थसाधनत्वं भगवदाराधनौपयिकतयेति राद्धान्तः । "यतःप्रवृत्तिर्भूताना" मित्यादिभगवद्वचनमेवात्र प्रमाणम् । तथा च तदभिधायिनीनां स्मृतिनामस्त्येव समानविषयत्वम् । एवञ्चैतस्या अनवकाशत्वं सुतरामापन्नम् । तदेवं परस्परविरोधे श्रुत्यविरुद्धाः स्मृतिः प्रमाणमित्याह जैमिनिः " विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम् " (जै. सू० १ । ३ । ३) प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सति स्मृतिवाक्यमुपेक्ष्यमनादरणीयमसति श्रुतिविरोधे स्मृतिमूलभूतं श्रुतिवाक्यमनुमेयमिति तदर्थः । एवञ्चापक्षीणसांख्यस्मृतिर्हेयैव श्रुतिविरुद्धत्वात् " ऋषिं प्रसूत " मित्यादिश्रुतिर्हि सांख्यकर्तृकपिलान्यकपिलर्षिविषयाऽवगन्तव्येति न काचिदनुपपत्तिः। श्रुतिप्रतिपादितस्य भगवतः कपिलस्य श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति सर्वं समञ्जसम् । १

ननु योगेन साक्षात्कृततत्त्वस्वरूपैः कपिलादिभिर्योऽर्थो व्यवस्थापितः स एवार्थोऽन्यैर्मन्वादिभिरप्यङ्गीक्रियत इति कथं मन्वादिस्मृतिनामेव वेदानुसारित्वमित्याशङ्कायामाह—

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः । २ । १ । २ ।

इतरेषां वेदार्थयाथात्म्यविदां "यद्वै मनुरवदत्तद्भेषजम्" (तै० सं० २ । २ । १० । २) इत्यादिश्रुत्या भेषजवज्जगद्धिताय प्रवचनकर्तॄणां मन्वादीनां प्रधानकारणवादित्वाऽनुपलब्धेः । अतः श्रुतिविरुद्धत्वात्तदनुसारिमन्वादिस्मृतिविरुद्धत्वाच्च कपिलादिस्मृतेर्भ्रान्तिमूलकत्वनिश्चयेनाप्रामाण्यान्न ताभिर्वेदान्तसमन्वयश्शक्यो बाधयितुमिति । २ ।

इति स्मृत्यधिकरणम् ।१।

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्

एतेन योगः प्रत्युक्तः । २ । १ । ३ ।

योगस्मृतिः किं वेदान्तानामुपबृंहणभूताऽहोस्विन्नेति संशयः । उपबृंहणभूतेति पूर्वः पक्षः । उपबृंहणं हि तत्समानार्थकपदैर्वाक्यैर्वा तदर्थप्रकाशनम् । श्रुतिसिद्धार्थस्य विशदीकरणं वेति वैदिकसिद्धान्तस्यैव योगशास्त्रेऽपि दर्शनात् । वेदान्तप्रवर्तकहिरण्यगर्भप्रणीतत्वात्सेश्वरत्वाच्च योगस्य वेदान्तोपबृंहणत्वं न्याय्यम् । तथा च तत्स्मृते प्रधानपरत्वेन वेदान्तानामपि प्रधानोपादानप्रतिपादकत्वमेष्टव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

एतेन योगः प्रत्युक्त इत्यतिदेशः । एतेन प्रधानकारणत्ववादिकपिलस्मृतिनिराकरणेन प्रधानपरा योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता निराकृता वेदितव्येत्यर्थः । अतिदेशस्तु वैदिकहिरण्यगर्भप्रणीतत्वेन सेश्वरत्वेन प्रमाणत्वशंकानिराकरणाय कृतः। योगस्मृतावीश्वरस्वीकारेऽपि तस्यनिमित्तकारणत्वम् । उपादानत्वन्तु प्रधानस्यैवेति न तस्या वेदान्तोपबृहणत्वं न्याय्यम् । ३

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् । २

अथ विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ।२।१।४।

स्मृतिविरोधे परिहृतेऽपि तर्कमाश्रित्य पुनराक्षेपः क्रियते । यदुक्तं सर्वैर्वेदान्तैर्ब्रह्मण उपादानत्वञ्जगतश्चोपादेयत्वमभिधीयत इति तन्नोपपद्यते । चित्स्वरूपान्निरतिशयानन्दादखिलहेयप्रत्यनीकात्स्वाभाविकनित्यनिरतिशयनिरवधिकासंख्येयकल्याणगुणविशिष्टाद्ब्रह्मणोऽज्ञत्वेन दुःखभोक्तृत्वेन जन्ममरणादिभाक्त्वादिना दृश्यमानस्य चिदचिदात्मकस्य जगतो विलक्षणत्वाद्ब्रह्मोपादानकत्वाऽसम्भवात् । यद्यस्माद्विलक्षणं न तत्तत्कार्यमिति नियमः। यथा मृद्विलक्षणस्य पटस्य न मृत्कार्यत्वं यथा वा गोधूमविलक्षणस्य कोद्रवस्य न गोधूमकार्यत्वम्। तथा चैतन्यानन्दशालिब्रह्मणो विलक्षणत्वादचैतन्यासुखविशिष्टस्य जगत इति न जगतोऽपि ब्रह्मकार्यत्वम् ।

एतद्वैलक्षण्यञ्च कुतोऽवगतमित्यत आह तथात्वञ्च शब्दादिति। नकेवलं प्रत्यक्षादिना वैलक्षण्यमवगम्यते किन्तु शब्दादप्यवगम्यते। तथा हि "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।" (मु० ३।१।१) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च" (तै० ३।६।३) भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा" (श्वे० १।१२) इत्येवमादिभ्यस्तयोर्वैलक्षण्यस्य स्पष्टमवगमात् ।

अतः प्रधानसालक्षण्यानुरोधेन जगतः प्रधानोपादानकत्वमेव। अयम्भावः। केषाञ्चित् प्रमाणानां तर्कप्रसादितानामेव कार्यप्रयोजकत्वेन तर्कोऽप्यङ्गीकरणीय एव भवति । अत एव "यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" (मनु० १२) इति मानवं वचः । श्रुति-

रपि "श्रोतव्यो मन्तव्यः" (बृ० ६।५।६) इत्यादिना तर्कस्य वस्तुनोऽध्यवसायजनकत्वमभिधत्ते। न च जगतश्चेतनस्य ब्रह्मण एव कार्यत्वं चैतन्योपलब्धिस्त्वनुद्भूतत्वान्नोपलभ्यते। सुषुप्तौ जीवेष्वनुपलम्भवदिति वाच्यम्। दृष्टान्ते स्वापापगमदशायामुपलम्भादसिद्धिः। नित्यानुपलम्भस्त्वसत्त्वमेव गमयति नरविषाणवदिति न सर्वस्य जगत्पदाभिधेयस्य चैतन्यसत्वं शक्यमातर्कितुमिति न विपरीततर्कावकाशस्तस्माद्विलक्षणत्वान्न ब्रह्मकार्यत्वञ्जगत इति। ४।

नन्वचेतनत्वेनावगतानामिन्द्रियादीनामपि चैतन्यमुपवर्ण्यते तेह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति (बृ० १।३।२) "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्माणं जग्मुः" (　　) "तं ह पृथिव्यब्रवीत्" (यजु० ५। ५। २) "आपोऽब्रुवन्" (शत० प्र. ब्रा. ६।१।३।२।४) इति। एवं सागरादिविशेषपदार्थानामपि चैतन्यं पुराणेषूपलक्ष्यत इति कथं वैलक्षण्यमित्यत आह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् २।१।५।

तुशब्दः शङ्कानिवर्तकः। न पृथिव्यादिमात्रस्यायं व्यपदेशः। अपि तु पृथिव्याद्यभिमानिनिदेवतानाम्। कुत इदमवगम्यते। विशेषानुगतिभ्याम्। विशेषो विशेषणम्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" (छा० ६।३।१) इति देवतापदस्य पृथिव्यादिविशेषणत्वश्रवणात्। छान्दोग्ये बृहदारण्यके च प्राणानां विवादः श्रूयते कौषीतकिब्राह्मणे तु "एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना" (कौ० ब्रा०　) इति प्राणानामेव देवतापदेन विशेषितत्वात्। एवं "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" (ऐ० १।२।४) "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" (ऐ० १।२।४) इत्यादावग्न्यादित्यादीनां मुखादिष्वनुगतेरनुप्रवेशस्य श्रवणात्। "पृथिव्यब्रवीदित्यादेस्तद-

भिमानिनी देवताऽब्रवीदित्यर्थस्तथा च जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वमेवेति प्रधानकार्यत्वमेव वेदान्तनियतमिति —५॥

एवमातर्किते समाधानमाह—

दृश्यते तु ।२।१।६।

तुना पक्षो व्यावर्त्यते । चेतनप्रसिद्धपुरुषाच्च विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनाद्‌ध्यादेश्चः क्रम्यादीनामुत्पत्तिर्गोमया च्चेतनस्य वृश्चिकस्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्नायं नियमो यस्य यत्कार्यं तत्तस्मादविलक्षणमिति । विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावदर्शनात् । नहि केवलेन तर्केण कश्चिदपि वैदिकोऽर्थोऽवधारयितुं शक्यः श्रुतिनिषिद्धत्वात् । "नैषा तर्केण मतिरापनेया" (का० १।२।९।) इति । तर्कश्च स्वमनीषोपकल्पिता युक्तिः। सा च न सर्वथा प्रामाणिकमेव प्रत्ययं जनयेत् । क्वचिद्विपरीतार्थप्रत्ययस्यापि सम्भवात् । परिमितत्वाद्दोषसहकृतत्वाच्च पुरुषबुद्धीनाम् । तस्माद्ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतोब्रह्मकार्यत्वमुपपन्नतरम् ।६।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ।२।१।७।

ननु पुरुषात्तदुत्पन्नकेशनखादीनां विलक्षणत्ववत् गोमयाद्योत्पन्नस्य वृश्चिकादेर्वैलक्षण्यवत्कारणाद्ब्रह्मणः कार्यभूतं जगद्विलक्षणं चेत्तर्हि कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वेन कारणे ब्रह्मणि कार्यस्य जगतोऽविद्यमानत्वेनासत एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्येतेति चेन्न, निरुक्तदृष्टान्तानां कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् । ननु तयोरनन्यत्वस्य सालक्षण्यस्य वा । मृद्घटसुवर्णकुण्डलादीनां कारणकार्याणां सालक्षण्यदर्शनात् ।

अयम्भावः । यथा मृत्सुवर्णादीनां त्रिवृत्कृतत्वेन त्रिभूतात्म-

कत्वेऽपि मृदादीनामेव तत्र प्राधान्यात्तत्सर्वमेकेन मृच्छब्देनोच्यते एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य कारणावस्थस्य ब्रह्मणः तत्त्वत्रयात्मकत्वेऽपि तत्र ब्रह्मणः प्रधानत्वात् तत्त्वत्रयमप्येकेन ब्रह्मशब्देनोच्यते "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" (बृ० १।४।१०) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा० ३।१४।१) इत्येवमादिभिः। यथा च तत्र घट इति नामधेयं विकारो रचनाविशेषो वाचारम्भणं वागालम्बनमात्रं मृत्तिकैव सत्यम् तथा जगदिति नामधेयं जगदाकारो विकारो रचनाविशेषो वाचारम्भणं वागालम्बनमात्रं वस्तुतश्चिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैव सत्यमिति सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव कारणम्। तदेव स्थूलचिदचिच्छरीरं कार्यमिति कारणकार्यावस्थश्च सर्वं ब्रह्मैवेतीममेवार्थं "सर्वं ह्येतद्ब्रह्म" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "अयमात्मा ब्रह्म" "तत्त्वमसि" "सदा-रामोहमित्येतत्तत्त्वतः प्रवदन्ति ये। न ते संसारिणो नूनं राम एव न संशयः" इत्येव मान्याः श्रुतयो ज्ञापयन्ति। तदेवं ब्रह्मतत्कार्ययोः सालक्षण्यादेव ब्रह्मणः सर्वजगत्कारणत्वम्। तज्ज्ञानेन सर्वजगज्ज्ञानञ्चोपपद्यते न तयोर्वैलक्षण्येन। तथा स्वीकारे कारणज्ञानेन तत्कार्यज्ञानानुपपत्तेः। "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितं भवति" इत्येकज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञायाः "यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टान्तानाञ्च वैयर्थ्यं स्यात्। एवञ्चासत्कार्यवादस्य न ब्रह्मकारणवादे प्रसरो वेदान्तेषु सत्कार्यवादस्यैवाभ्युपगमात्। तथा च नासदुत्पत्तिरिति। ७

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ।२।१।८।

पुनराशङ्कते। ननु ज्ञानशक्त्यादिगुणकं ब्रह्मैव स्वस्माद्विलक्षणजगदाकारेण परिणमते तदेव चोपादानमस्य जगत इति यदुक्तं तदसमञ्जसम्। कुतः ? अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात्। अपीतिः प्रलयः

सृष्ट्यादेरुपलक्षकः । जगतो ब्रह्मणि प्रलये तत उत्पत्तावपि जगद्दज्ञत्वकर्मपरवशत्वदुःखित्वादिजगद्धर्माणां ब्रह्मणि प्रसङ्गात् ।

वेदान्तवाक्यानि च ब्रह्मणो दिव्यगुणवत्त्वमभिदधते । तस्माद्वेदान्तवाक्यानामसामञ्जस्यान्न ब्रह्मकारणवाद इति । ८

अत्र समाधानमाह—

न तु दृष्टान्तभावात् ।२।१।९।

तुशब्दः प्राप्ताशङ्काम्परिहरति । प्रदर्शितार्थे दृष्टान्तभावान्नास्त्यसामञ्जस्यम् । कार्यकारणभावेनावस्थितावप्येकस्यैव ब्रह्मणो न दोषसम्बन्धो दृष्टान्तस्यात्र सद्भावात् ।

अयमभिप्रायः । "यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलिप्यते । शरीरस्थोऽपिकौन्तेय तथात्मा नोपलिप्यते" (गी०) इति स्मृतेः । यथा बालत्वयुवत्वस्थाविरादयः शरीरस्यावस्थाविशेषास्तच्छरीरिण्यात्मनि न सम्बद्धयन्ते । ज्ञानसुखादयश्चात्मधर्मा न शरीरे तथा ब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः कर्मवश्यत्वाज्ञत्वादयो धर्माश्चिदचिच्छरीरिणि कार्यकारणोभयावस्थान्वयिनि परस्मिन्ब्रह्मणि न सम्बद्धयन्ते । ब्रह्मगताश्चापहतपाप्मत्वादयो ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजस्त्वादयो धर्मा न तच्छरीरभूतचिदचिद्वस्तुनीति सुगमः पन्थाः । विशिष्टस्य च ब्रह्मणो धर्मित्वेन चिदचिद्रूपयोर्धर्मभूतयोः स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि नित्यविशेषणतयाऽपृथक्सिद्धतया ह्यभिन्नत्वमित्येकमेवोभयावस्थं ब्रह्म तिष्ठति । अत एव विशेषणानां व्यावर्तकत्वनियमादत्र परस्परं व्यावृत्तिरपि फलिता भवति । सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनस्तदात्मत्वञ्चासकृच्छ्रुतिषूपदिष्टम् । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः"

(बृ० ३।७।३) इत्यारभ्य "यो विज्ञाने तिष्ठन्, यस्य विज्ञानं शरीरं, य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्० (बृ०३।७।२२) इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणादिषु प्रसिद्धम्। "जगत्सर्वं शरीरन्ते" (वा. रा. यु.) इति सर्वस्य चिदचिन्मयस्य जगतो रामाख्यपरब्रह्मशरीरत्वस्मरणान्नोक्तदोषावकाशः।९।

स्वपक्षदोषाच्च ।२।१।१०।

सांख्यादिपूर्वपक्षिभिर्ये दोषा ब्रह्मकारणवादे समुद्भावितास्तेषामदोषत्वाद्वेदान्तमतस्य स्वीकृतौ न काचिदनुपपत्तिः। परं सांख्यादिमते तु तेषां दुष्परिहरत्वात्तन्मतपरित्यागः। तथा हि—प्रधानस्याचेतनत्वान्न चिदचिन्मिश्रस्य जगत स्तत उत्पत्तिः सम्भवति। पुरुषसन्निहितप्रधानादपि न। असङ्गत्वात्पुरुषस्य। पुरुषोपरागादिति चेन्न,निष्क्रियस्योपरञ्जकाभावात्। प्रकृतिपुरुषयोरनादिभूत एवोपराग इत्यपि नानिर्मोक्षप्रसङ्गात्। प्रलयाभावप्रसङ्गाच्च। तस्मान्न सांख्याभिमतप्रधानकारणवादस्य प्रसर इति ब्रह्मकार्यत्वमेव जगत इति।१०

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः। २। १। ११।

इतश्च ब्रह्मकारणवादस्यैवाभ्युपगम्यत्वात्। यतः परमवैदिकेर्थे न केवलं शुष्कतर्काणामवबोधकत्वम्। तेषामप्रतिष्ठानात्। स्वकीयबुद्ध्योहितस्यार्थस्य परेण निराकृतत्वसम्भवात्। न च कपिलादीनां विशेषदर्शित्वान्न तर्काणामप्रतिष्ठेतिवाच्यम्। विशेषदर्शित्वाविशेषेण कणादगोतमादिप्रयुक्ततर्काणामपि तथात्वावगमात्। तथा च तत्तदाचार्योहिततर्काणामन्योन्यविरोधिनामानन्त्यादनवस्थादौस्थ्यम्। अप्रतिष्ठितत्वञ्चानुमितिविघटनद्वारा। यथार्थज्ञानाजनकत्वेन

चाप्रामाण्यं निष्पन्नतरमेव। नन्वन्यथानुमाने नाप्रतिष्ठितत्वदोषः। तर्काणां प्रतिष्ठितत्वाप्रतिष्ठितत्वे अपि तर्कव्यवस्थाप्ये इतिशक्यत एव प्रतिष्ठितत्वं तर्कनिष्ठं कल्पयितुम्। तर्के प्रतिष्ठितत्वञ्च प्रतिज्ञाद्यन्यतमन्यायावयवसमन्वितत्वम्। सर्वथापि तर्काप्रतिष्ठायामुपरुन्धेत लौकिकोऽपि व्यवहारोऽतःसत्तर्काणान्तु प्रतिष्ठितत्वमन्येषामप्रतिष्ठितत्वमितिव्यवस्थाया जागरूकत्वान्नाखिलतर्कनिराकरणेनोपपादयितुमलं ब्रह्मकारणवाद इति चेत्। एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः। अनुमानस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वान्महानसादौ प्रत्यक्षेण धूमधूमध्वजयोर्नियतसम्बन्धमाकलय्य तयोर्व्याप्यव्यापकभावञ्च विनिश्चित्य गिरिमूलादविच्छिन्नमूलां निस्सरन्तीं धूमलेखां साक्षात्कुर्वंस्तेन लिङ्गेन लिङ्गिनं वह्निमनुमिनोति कश्चित्तार्किकः। अत्र तु ब्रह्मतल्लिङ्गयोरप्रत्यक्षत्वेन तद्व्याप्तिज्ञानाभावात्परामर्शासम्भवेनानुमित्यसम्भवान्न ब्रह्मणस्तर्कगम्यत्वमुपपद्यते।

अपिचान्यत्र प्रतिष्ठितस्यापि श्रुतिविरोधिनस्तर्कस्य प्रकृतेऽप्रतिष्ठानात्। श्रुत्यनुकूलस्य तर्कस्य तु श्रुत्यर्थनिश्चायकत्वादुपादेयत्वमेवेति हृदयम्। तथा च

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता। मनु. १२।१०५।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः। म. १२।१०६।

इत्यादि वचनैर्वेदाविरोधितर्कस्यैव तत्वनिर्णयसहकारित्वमुक्तम्। प्रकृते तु केवलं तर्कवादमाश्रित्य प्रधानकारणतायां नाप्रतिष्ठितत्वरूपदोषान्मोक्ष इति शुष्कतर्कनिरासः। अत एव "अचिन्त्या खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इत्येवं श्रौतार्थनिर्णये शुष्कत-

पौराणिकनिषेधोऽपि दृश्यते। तस्माच्छ्रौतमार्गमवलम्ब्य एव जगत्कारणत्वमास्थेयमिति दिक् ॥ ११ ॥

इति विलक्षणत्वाधिकरणम्।

(अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्।)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः।२।१।१२।

एतेन तर्कमूलकपिलस्मृतिनिराकरणेन शिष्टैर्न परिगृह्यन्त इति शिष्टापरिग्रहाः शिष्टैरपरिग्रहीताः पतञ्जलिकणादगोतमादिस्मृतयोऽपि व्याख्याता निरस्ता इत्यर्थः। वेदविरुद्धार्थपराणां सर्वेषां तर्काणां वेदबाधितत्वेनाप्रमाणत्वादिति भावः।१२।

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्।

अथ भोक्त्रापत्यधिकरणम्।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्।२।१।१३।

पुनरपि ब्रह्मकारणवादो यौक्तिकमतमास्थाय सांख्यैराक्षिप्यते। यदुक्तं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकम्ब्रह्म कारणावस्थमुपादानं तदेव च स्थूलचिदचिच्छरीरं सदुपादेयमिति तन्नोपपद्यते। स शरीरत्वे तस्य जीवस्येव शरीरप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेः। ततश्च प्रत्यगात्मनोऽविभागो विभागाभावाद्ब्रह्मणोऽपि जीवभावापत्तिस्स्यात्। ननूक्तमेव बालत्वस्थाविरादयः शरीरधर्मा न प्रत्यगात्मनि न वाज्ञत्वादयस्तद्धर्माः परमात्मनि सम्बन्ध्यन्त इति चेत्सत्यम्। शरीरगतबालत्वादिविकाराणामात्मन्यसम्भवेऽपि शरीरधातुसाम्यवैषम्यहेतुकस्यात्मनि सुखदुःखसंयोगस्यावश्यम्भावात्।

तथा चोक्तम् ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ।
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुःप्रकृतिरुच्यते । गी०।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । गी०।

इति । तथा " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" (छा०८।१२।१) इति च । तथा च परमात्मनोऽपि शरीरसामान्यात्तस्यापि जीवस्येव सुखदुःखभोक्तृत्वापत्तेर्जीवेश्वरयोरविभागापत्तिः स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—स्याल्लोकवत्—कर्मपरवशतया भोक्तुर्जीवाद्दिव्यकल्याणगुणसागरस्य परमात्मनो विभागः स्यादेव । न हि शरीरसंयोगहेतुकः सुखदुःखोपभोगोऽपितु पुण्यपापरूपकर्महेतुक इति न शरीरसंयोगनिबन्धनः सुखदुःखयोस्संसर्गः। श्रूयते चैकस्मिञ्छरीरे वसतोऽपि जीवेश्वरयोः कर्मफलभोक्तृत्वेन स्वरूपस्वभावयोर्विभागः " द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति " (मु० ३।१।१) इति । यथा लोके समानाधिकरणयोरपि स्वस्वामिनोर्मध्य एको रोगी दरिद्रश्चापरस्तु धनी नीरोग इति स्पष्टमेव तयोर्विभागः ।

एवञ्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेऽपि न विकारित्वाजत्वादिदोषापत्तिः। चिदचिच्छरीरकस्यैव तस्य जगदुपादानत्वस्वीकारात् । " विकारांश्चगुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् " (गी.)इति प्रामाण्याद्विकारित्वादीनां ब्रह्मशरीरभूताचित्पदार्थे पर्यवसानात् । अज्ञत्वसुखदुःखभोक्तृत्वादीनान्तु तच्छरीरभूतचित्पदार्थे जीवे पर्य्यवसाना द्ब्रह्मणः सर्वान्तर्यामितयाकाशादिवद्व्यापकत्वेऽपि तत्तत्संश्लेषरहितस्य तस्य प्रकृतिजीवगतानां विकारित्वाज्ञत्वादिदोषाश्रयत्वस्याभावात् ।

तर्हि "ब्रह्म वा इदमग्र आसी" दिति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मोपादानं जगदिति वचनं कथमुपपद्यताम् । प्रकृतिजीवपरमात्मनां त्रयाणामपि जगदूपादानत्वादिति चेदुच्यते । यथा पृथिव्यास्त्रिवृत्कृतत्वेन त्रिभूतात्मत्वेऽपि तत्र पृथिव्या एव प्राधान्यात्सर्वं त्रिभूतात्मकमपि पृथिवीशब्देनोच्यते । तथा जगदुपादानत्वस्य तत्वत्रयनिष्ठत्वेऽपि तत्र ब्रह्मण एव प्राधान्यात्तत्वत्रयमपि ब्रह्मशब्देनैवोच्यते । यथा च "तासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" (छा० ६।३।२।) इतिश्रुत्या पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणत्वनिश्चयात् दृष्टान्तभूतस्य "यथा सोम्यैकेनमृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इत्यस्याप्तेजोविशिष्टं मृण्मयमस्तीति विज्ञातं स्यादित्यर्थस्य निष्पन्नत्वात् । तथा दार्ष्टान्तस्यापि चिदचिद्विशिष्टस्य कारणस्य ब्रह्मणो विज्ञानेन सर्वं तत्कार्यं जगत् चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैवास्तीति विज्ञेयमितिराद्धान्त इति सर्वमनवद्यम् ।१३।

इति भोक्त्रापत्यधिकरणम्

(अथारम्भणाधिकरणम् ।)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।२।१।१४।

किं कारणाद्ब्रह्मणस्तत्कार्यं जगदन्यदाहोस्विदनन्यदिति संशये कारणभूताद् ब्रह्मणोऽन्यदेव जगत् । कुतः ? ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यादिनिरवधिकनिरतिशयासंख्येयकल्याणगुणविशिष्टादानन्दमयाद्ब्रह्मणोऽज्ञत्वानीशत्वकर्मवश्यत्वदुःखित्वादिधर्मवतो जगतोऽन्यत्वावगमात् । कार्यकारणबुद्धेरेकरूपत्वाऽनुपपत्त्याऽनेकरूपत्वनिष्पत्तेः। न हि मृच्छब्देन घट उच्यते घटशब्देन मृद्वा तथा शब्दभेदादपि कार्यकारणयोर्भिन्नत्वमेव तस्मान्न ब्रह्मणोऽनन्यत्वञ्जगत इति प्राप्त आह तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति । तयोः कार्यकारणयो-

जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वमेव। यद्वा तस्मात्कारणाद् ब्रह्मणस्तत्कार्यभूतस्य-जगतोऽनन्यत्वमेवकुतोऽवगम्यते तत्राह। आरम्भणशब्दादिभ्य इति। आरम्भणशब्द आदिर्येषां वाक्यानान्तेभ्य इति विग्रहः। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा० ६।१।४) "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ६।८।४) "ऐतदात्म्य-मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो" (छा० ६।८।७) इत्यादिभ्यो वाक्येभ्यः परस्माद् ब्रह्मणो जगतोऽनन्यत्वमवगम्यते। यथैकेन मृत्पिण्डेन समारब्धा घटशराबादयः कारणभूतात्तस्मान्मृ-त्पिण्डाद् द्रव्यान्तरत्वेन नातिरिच्यते।

"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य" मित्यत्रा-रभ्यते—आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम्। बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। वाचा—वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः। उदकाहरणा-दिव्यवहारार्थं मृदेव नामधेयान्तरसंस्थानान्तरभाग्भवति। तस्मा-देवोक्तं मृत्तिकेत्येव सत्यम्। मृदेव प्रमाणेनोपलभ्यते। न तु द्रव्यान्तरम्। यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थाभेदैर्बालो युवा स्थविर इति बुद्धिशब्दान्तरादयः कार्यविशेषाश्च दृश्यन्ते। तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम्। अतो न कार्यकारणविषयाया बुद्धेरेकरूपत्वानुपपत्त्यानेकरूपत्व-सिद्धिः। अत एव न वाच्यवाचकशब्दभेदोऽपि।

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा० ६।२।२) इत्यत्र सदेवासीदिति सृष्टिप्राक्काले ब्रह्माभेदप्रतिपादनमुखेन सत्का-र्यवादमुक्त्वा तद्विरोध्यसत्कार्यवादं नैयायिकाभिमतं वाचारम्भणमि-त्यादिना प्रतिक्षिप्तमपि कण्ठतः प्रतिक्षेप्तुं तन्मतं "तद्धैक आहुरस-देवेदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।१) इत्यादिनोपन्यस्य "कथमसतः सज्जायत" (छा० ६।२।२) इत्यादिना निराकृतम्। तदेतत्कार्याव-

स्थस्य कारणावस्थस्य च चिचिदद्वस्तुनः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वम् । परस्य च ब्रह्मण आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धं स्मारितम् । अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण्यात्मतयावस्थिते नामरूपव्याकरणवचनाच्चिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैवजगच्छब्दवाच्यम् । सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्यादिसर्वमुपपन्नतरम् । शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतास्सर्वे विकाराश्चापुरुषार्था इति ब्रह्मणो निरवद्यत्वं कल्याणगुणाकरत्वञ्च सुस्थितम् ।

अत्रेदं तत्वम् । चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव सर्वदा सर्वशब्दाभिधेयम् । तत्कदाचित्स्वस्मात्स्वशरीरतयाऽपि पृथग्व्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम् । तत्कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपव्यवहारार्हस्थूलदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम् । तच्च कार्यावस्थमिति कारणात्परस्माद् ब्रह्मणः कार्यरूपं जगदनन्यच्छरीरभूतचिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्चकारणावस्थायां कार्यावस्थायाञ्च श्रुतिशतसिद्धया स्वभावव्यवस्थया च गुणदोषव्यवस्था "न तु दृष्टान्तभावात्" (ब्र० सू०) इत्यत्रोक्ता बोध्येति सर्वमवदातम् ।

ये तु कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति न तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्ध्यति । सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं जगतः सत्यत्वं वा स्यात् । तस्मादस्मदुपवर्णितप्रकारेणैवानन्यत्वं जगद्ब्रह्मणोरिति सिद्धम् ।

भावे चोपलब्धेः ।२।१।१५

इतश्च कार्यस्य कारणादनन्यत्त्वमुपपद्यते । घटशरावादिरूपकार्यस्य सद्भावे कारणभूतमृदादेरुपलब्धेः । तथा च श्रुतिः । "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ६।८।४) १५

सत्वाच्चावरस्य ।२।१।१६।

अवरस्य कार्यस्य घटादेर्घटाद्युत्पत्तेः प्राङ्मृदादौ सत्वान्मृदोऽनन्यत्वं यथोपलभ्यते तथा कार्यस्य जगतः सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मणि सत्त्वाच्च ब्रह्मानन्यत्त्वं निष्पद्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः। १६।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।२।१।१७।

यच्च कार्योत्पत्तेः प्राक् कारणे सद्भावः कार्यस्याभिहितस्तदसत् "असदेवेदमग्र आसीत्" (छा० ६।२।१) "असद्वा इदमग्र आसीत्" (श० ब्रा० ६।१।१) इत्यादिनोत्पत्तेः प्रागसत्त्वव्यपदेशादिति चेन्न। आसीदिति क्रियायास्तत्सत्त्वबोधकत्वेनासदिति पदस्य नामरूपरहितवस्तुपरत्वावगमात् शिखाया ध्वस्तत्वे 'शिखी ध्वस्त' इतिवन्नामरूपासत्त्वे वस्तुनोप्यसत्वव्यपदेशस्योपपत्तेः।

एतदेव स्फुटयति । धर्मान्तरेणेति । व्याकृतनामरूपधर्मापेक्षया ह्यव्याकृतनामरूपत्वस्य धर्मान्तरत्वात् । तेन धर्मान्तरेणाऽव्याकृतनामरूपत्वेनास्यासदिति व्यपदेशो नह्यसदित्यन्तासत्त्वस्य बोधकम्। अपित्वव्याकृतनामरूपवस्तुपरत्वमेव । कुत इदमवगम्यते ? वाक्यशेषात् । "तस्मादसतः सज्जायत" (छा० ६।२।१।) "ततो वै सदजायत" "तदात्मानं स्वयमकुरुत" (तै० २।७।) इति वाक्यशेषेऽसच्छब्दाभिहितस्य वस्तुन एव सच्छब्देनाभिधानात्। तत एव च सृष्ट्यभिधानात् । नह्यत्यन्तासतः सत्त्वं शक्यं वक्तुम् । नवाऽत्यन्ततुच्छादसतः सृष्टिः सम्भवतीति प्रकृतेऽसत्पदेनाव्याकृतनामरूपात्मिका व्यपदेशानर्हा सूक्ष्मावस्थैवाभिधीयते ।१७।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ।२।१।१८।

युक्तिस्तावद् "तस्मादसतः सज्जायत" (छा० ६।१।१।)

इत्यसच्छब्दोऽव्याकृतनामरूपवस्तुपरः सत एव सदुत्पत्तेर्दर्शनात्। असतः सदुत्पत्तौ कोद्रवादिभ्यो गोधूमचणकादीनामपि कदाचिदुत्पत्तिः स्यात्। सर्वेषु सर्वाभावस्य सत्त्वात्। तस्मादसतः सदुत्पत्तेरसम्भवादसच्छब्दोऽसन्नामरूपसद्वस्तुपर एव। शब्दान्तराच्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सच्छब्देनोपक्रमाच्च सदेवासीत्। तत एव च जगदुत्पत्तेरिति ।१८।

पटवच्च ।२।१।१९।

यथा कारणभूतास्तन्तव एवातानवितानवन्तो विलक्षणसंयोगवन्तश्च पट इत्यभिधां लभन्ते। तत्र नामरूपावस्थाविशेषस्यैव भेदो न तु वस्तुतो भेदः। एवं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिच्छरीरकं जगदित्युच्यते। अत्रापि नामरूपावस्थाविशेषस्यैव भेदो वस्तुतस्त्वभेद इति जगतो ब्रह्मानन्यत्वमेव ।१९।

यथा च प्राणादिः । २ । १ । २० ।

यथा वायुरिति त्रिवृत्कृतो वायुरेक एव स्थानविशेषमास्थाय प्राणापानादिसंज्ञां लभमानः कार्यान्तराणि विधत्ते। तथैव सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं ब्रह्मापीह स्थूलचिदचिच्छरीरं भवज्जगदित्याख्यां लभत इति जगतो ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धम् ।२०।

इत्यारम्भणाधिकरणम्।

(अथ सर्वव्याख्यानाधिकरणम्।)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ।२।१।२१।

इतरस्य जीवस्यारम्भणशब्देन "अयमात्मा ब्रह्म" 'तत्त्वमसी'त्यादिभिर्ब्रह्माभेदेन तदनन्यत्वव्यपदेशात्। ब्रह्मणश्च "यतो वा इमानि" (तै० ।३।१।) इति नामरूपव्याकरणपूर्विकायाः सृष्टेः श्रवणात्। तत्र जीवस्य जरामरणादिरूपक्लेशसंकुलत्वं ब्रह्मणश्च तद्-

हितत्वमयुक्तम् । कुतः ? तस्य ब्रह्मानन्यत्वात् । तथा च हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणि सम्पद्यते । अयम्भावः । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे जीवहितस्याकरणात्तदहितस्य च करणाद्ब्रह्मणि पक्षपाताज्ञत्वादयो दोषा स्युरिति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं जगतस्तदनन्यत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ।२।१।२२।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। जन्मजरामरणादिदुःखराशेर्जीवादधिकमर्थान्तरभूतम्ब्रह्म । कस्मात् ? भेदनिर्देशात् । "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" (श्वे० ६।९) "स कारणं करणाधिपाधिपः" (श्वे० ६।९) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" (श्वे० ६।१) "पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा" ( ) तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" (मु०३।१।१) "यस्यात्मा शरीरम्" (बृ०३।७।२२) इत्येवमादिभिः सर्वज्ञत्वेशत्वतत्पतित्वतत्स्रष्टृत्वाकर्मवश्यत्वतत्सेव्यत्वादिधर्मैरज्ञत्वादिधर्मवतः प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् । व्याप्यत्वेनाल्पदेशवर्तिनः प्रत्यगात्मनो व्यापकत्वेनाधिकदेशवर्तिनः परमात्मन आधिक्यनिर्देशाच्च । तथा च तत्त्वमस्यादिश्रुतयो जीवस्य ब्रह्मव्याप्यत्वेन तदपृथक्सिद्धेस्तदभिन्नसत्ताकत्वादनन्यत्वं ज्ञापयन्ति । ज्ञाज्ञावित्येवमाद्याः श्रुतयो जीवब्रह्मणोः स्वरूपभेदं बोधयन्ति ।

एवञ्च जीवपरयोर्भेदस्य श्रुतिशतसिद्धत्वाज्जीवानां प्राक्तनकर्मानुगुण्येन ब्रह्म तद्विलक्षणां सृष्टिं करोति । तथाविधकर्मानुसारेण सुखदुःखादि भाक्त्वं जीवानामिति न कथमपि ब्रह्मण्युक्तदोषप्रसक्तिः। न वा तस्य तदनन्यत्वविरोधो न च स्वरूपभेदबाधोऽपि सम्भवति ।

परैर्भेदश्रुतीनामौपाधिकत्वमभेदवादिनीनान्तु पारमार्थिकत्वमित्युच्यते । तदयुक्तम् । तथा सति हिताकरणादिदोषस्यानिवार्यत्वं स्यात् । अभेदश्रुतीनां पारमार्थिकत्वं भेदश्रुतीनान्त्वौपाधिकत्वमित्युक्तौ प्रमाणाभावश्च । विनिगमनाविरहात् विपरीतमेव किं न स्यात्तस्मादधिकबलवत्त्वाद्भेदश्रुतेरभ्यर्हितत्वाद् भेदस्यैव प्रामाणिकत्वमिति।

एवञ्च "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" (ब्र. सू. २।१) इत्यनेन जगतो ब्रह्मोपादानत्वं तेन तदनन्यत्वमुपपाद्य तत्र केवलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं चिदचिद्विशिष्टस्य वेत्याशङ्कानिवृत्तये केवलस्य ब्रह्मणो जगुदुपादानत्वे जगद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिमभिधायाधिकन्तु भेदनिर्देशादिति चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्फुटीकृतम् । ततश्च तत्वमस्यादिश्रुतीनां ब्रह्मणो जगदुपादानकारणत्वबोधनेन साफल्याद् भेदश्रुतीनां केवलस्य तस्य जगत्कारणत्वे दोषनिदर्शनेन चिदचिद्विशिष्टस्यैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्फुटीकरणत्वेन सार्थक्यादुभयविधश्रुतीनां सार्थक्यं निष्पद्यते । जीवब्रह्मणो भेदस्य वास्तविकत्वेन लौकिकवैदिकव्यवहाराणां कर्मज्ञानभक्तियोगप्रतिपादकश्रुतीनामर्थपञ्चकबोधकानां सर्वेषां वेदान्तानां वेदोपबृंहणीभूतस्मृतीतिहासपुराणादीनाञ्च सर्वेषां सार्थक्यमुपपद्यतेतराम् । जीवस्वरूपस्य काल्पनिकत्वे तु सर्वमिदमसङ्गतं स्यात् । तस्माद्वैदिकप्रमाणवद्भिः सर्वेषां वेदान्तानां सार्थक्यनिष्पत्तयेऽवश्यं ब्रह्मणो भिन्नस्य जीवस्वरूपस्य वास्तवत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ।२२।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।२।१।२३।

यथा पृथिवीविकाराणामश्मनां वज्रवैडूर्येन्द्रनीलपद्मरागादीनां पृथिव्यैक्यमुपपद्यते । यथा काष्ठभेदानां तृणादिनामचिद्विशेष-

णामचिदैक्यञ्चोपपद्यते न तु निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुण-सागरब्रह्मस्वरूपेणैक्यम् । तथा चेतनस्यापि कर्मपरतन्त्रत्वाज्ञत्वा-नीशत्वनियम्यत्वादिधर्मकस्यापहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनिया-मकत्वादिधर्मविशिष्टेन ब्रह्मस्वरूपेणैक्यानुपपत्तिरवगन्तव्येति । "अयमात्मा ब्रह्म" तत्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्तु "य-स्यात्मा शरीरम्"-इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वेन ब्रह्मप्र-कारत्वावगमार्थ इति सर्वं समञ्जसम् ।२३।

इती सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

अथोपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीवराद्धि ।२।१।२४।

सत्यसङ्कल्पस्य परमात्मनोऽखिलचिदचिद्वर्गकारणत्वं सर्वाव-स्थस्य जगतो नियाम्यत्वेन ब्रह्मणश्च नियामकत्वेन तद्वैलक्षण्यमभि-धायेदानीं सत्यसंकल्पस्य तस्यसंकल्पमात्रेणैव जगत्सर्गो युज्यत न सहायान्तरप्रयोजनमित्युच्यते—

लोके कुलालादेर्दण्डचक्राद्युपसंहारदर्शनादुपादानस्य मृदः स्व-भिन्नकुलालाद्युपसंहर्तृदर्शनाद्वाऽसहायस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वं तदु-पादानत्वञ्चोपपद्यत इतिप्राप्त आह "इति चेन्न, क्षीरवद्धीति । यथा क्षीरमसहायं दध्याकारेण परिणमते तद्वचिदचिच्छरीरं ब्रह्मापि जगदाकारेण परिणमते । दृष्टान्तभूतस्य क्षीरस्य त्रिवृत्कृतत्वेन त्र्यात्मकत्वान्न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विरोधः । श्रुतिरपिजगत्स्रष्टौ निर-पेक्षत्वमेव ब्रह्मणोऽभिधत्ते "सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे० ६।९।) इति । अत्र यथाक्षीरादर्द-

ध्याकारेण परिणामेऽधिश्रयणातञ्चनादियोगोऽपेक्षितस्तथा ब्रह्मापि प्रकृतियोगमाश्रित्य जगज्जनयतीति दृष्टान्तसाम्यम् । परमत्र सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकमेव ब्रह्म जगज्जनयति तस्य च विशेषणविशिष्टस्यैव ब्रह्मपदवाच्यत्वमितितु न विस्मर्तव्यम् । ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदपि नापेक्ष्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । अधिश्रयणातञ्चनादीनां पुनर्न परिणामे कारणत्वमपितु रसविशेषोत्पादकत्वमेवेति तत्वम् ।२४।

देवादिवदपि लोके ।२।१।२५।

यथा देवादयः स्वे स्वे लोके स्वसंकल्पमात्रेणैव वस्तूनि सृजन्ति। तथा परमात्मापि स्वसंकल्पमात्रेण सर्वं जगदुत्पादयतीति ।२५

इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ।२।१।२६।

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न सम्भवति । कुतः? तस्य सावयत्वे कृत्स्नस्य दुग्धस्य दध्याकारेण परिणामवत्कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामप्रसक्तेः । ततश्च तस्य कार्यातिरिक्तत्वानुपपत्तेः । चिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणः कारणत्वपक्षेऽपि शरीरांशस्यापि तस्य कार्यत्वप्रसङ्गः । तस्य निरवयवत्वपक्षे चिदंशो जीवविभागयुक्तोऽचिदंशश्चाकाशादिविभागविभक्त इत्युक्तौ निष्कलमित्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपप्रसक्तेरिति न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति पूर्वपक्षः ।२६।

सिद्धान्तयति ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ।२।१।२७।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । नैव कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतोऽव-

गम्यते ? श्रुतेः । " एतावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पूरुषः " (यजु०) " पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि " स भूमिं सर्वतस्पृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलम् " (यजु०) इत्येवं कृत्स्नस्य जगतस्तत्पादमात्रत्वश्रवणात्। ब्रह्मणो जगद्व्यतिरिक्तत्रिपादत्वेनाधिक्यश्रवणाच्च। " विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदि" ति गीतास्मृतेश्च । ननु दुग्धदध्यादिन्यायेन श्रुतेर्बाधितत्वान्न तदुक्तमुपपद्यत इत्याशंक्याह शब्दमूलत्वादिति । " नैषा तर्केण मतिरापनेया " (का.१।२।९।) इति श्रुतेस्तर्काप्रतिष्ठानादित्यादिन्यायाच्च " तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ०३।९।२६।) इति तस्योपनिषन्मात्रगम्यत्वस्यैवाभिधानात् । " नावेदविन्मनुते तम्बृहन्तम् "(तै०ब्रा०३।१२।९।७।)इति च ब्रह्मणो वेदमनधिगतवतोऽज्ञेयत्वबोधनेन तस्य वैदिकप्रमाणकत्वं निष्पद्यते । एवञ्चोभयविधवचन बलाद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवश्यमस्त्येव। तथा सावयवनिरवयवत्ववादिभिर्वचनैरपि न विरोध इति ।२७।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ।२।१।२८।

विचित्राश्च यथाग्न्येकदेशस्यानेकप्रकारवस्तुकरणेनानेकधा शक्तिर्दृश्यते । यथा जलैकदेशस्यानेकप्रकारवस्तुपिण्डीकरणेनानेकधा शक्तिरवगम्यते । एवं ब्रह्मण्यपि विचित्रसृष्टिरचनाहेतुभूता विचित्राः शक्तयः सन्ति । तथा च "शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः। भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता " (वि० पु० अ० १ अ०३।२।३) इति विष्णुपुराणवचनादवगम्यते । एवञ्च सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणोऽपि विचित्रजगद्रचनाचातुर्यमुपादानत्वञ्चोपपद्यते।२८।

इतश्च ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वम्।

स्वपक्षदोषाच्च ।२।१।२९।

सांख्यानां स्वपक्षे एवायं दोषो दुरुद्धरः। तथा हि—शब्दादिहीनं निरवयवमेव प्रधानं तैरभ्युपगम्यते। ततः सावयस्य जगत उत्पत्तिरसम्भवदुक्तिका। प्रधानस्य सावयवत्वे तु निरवयवशब्दकोप एव समापन्नः। अथ सत्वरजस्तमसां साम्यावस्थैव प्रधानं तच्च न निरवयवं सावयवं वेति न कृत्स्नप्रसक्तिदोष इति चेत्तदप्ययुक्तम् नैवंविधं कश्चिदपि पदार्थं पश्यामो यश्च निरवयवः सावयवो वा न स्यात्। व्याहतत्त्वात्। किञ्च सत्वरजस्तमसो साम्यावस्थैव न स्यात्। स्यादपि सार्वदिकं साम्यमेव भवेन्न जात्वपि वैषम्यम्। वैषम्यप्रयोजकस्य कारणस्याभावात्। प्रधानस्य तत्त्वे शश्वद्वैषम्यप्रसङ्गः। एवं परमाण्वादिपक्षेप्ययं दोषः समान इति ब्रह्मकारणकपक्ष एव ज्यायान्निर्दोषश्चेति ।२९।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ।२।१।३०।

पूर्वं परादेवता सर्वशक्तियुक्तेत्यभिहितम्। तस्याश्च सर्वशक्तियुक्त्वमिदानीमनेन दर्शयति। सर्वोपेता सर्वशक्तियुक्ता परादेवता कुतः ? तद्दर्शनात्। "सर्वकर्मा सर्वगन्धः" (   ) "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" (श्वे. ६।८।) इत्येवमादिश्रुतिषु तस्याः सर्वशक्तियोगः स्पष्टमभिधीयते ।३०।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ।२।१।३१।

"न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते (श्वे० ६।८।) इति ब्रह्मणः करणरहितत्वश्रवणान्न जगत्कारणत्वमुपपद्यत इति चेत्तदुक्तम्। यदत्रोत्तरं वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तम् "विलक्षणत्वात्" "देवादिवदपि लोके" श्रुतेश्च शब्दमूलत्वात्" (ब्र० सू०   ) इत्यादिषु। "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः"

(श्वे० ६।९।) "प्रधानक्षेत्रज्ञनियामकस्य च 'स कारण' मिति सर्वकारणत्वश्रवणात् । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इति तु विलक्षणविविधशक्तेस्तस्य करणाधीना जगद्रचना नास्तीति ज्ञाप्यते। अन्यथा "स कारणं कारणाधिपाधिप इति श्रौतवाक्येन समं विरोधः स्यादेकस्याऽप्रामाण्यं वेति यथोक्तमेव मन्तव्यमिति ।३१।

इति कृत्स्नप्रसक्ताधिकरणम्

अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ।२।१।३२।

स्वत एवावाप्तसमस्तकामस्य ब्रह्मणो जगत्सृष्ट्यादिव्यापारो न सम्भवति । कुतः ? सृष्ट्यादिव्यापारस्य प्रयोजनवत्त्वात् । प्रयोजनमन्तरेण प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तस्मान्न जगत्कारणत्वमिति पूर्वपक्षिते- सिद्धान्तमाह—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥२॥१॥३३॥

यथा राजादेर्लोके कंदुकादिक्रीडाविशेषाः केवलं लीलारूपा एवोपलभ्यन्ते तथाऽवाप्तसमस्तकामस्यापि ब्रह्मणो जगत्सृष्ट्यादयो व्यापारा लीलाकैवल्यमेव लीलामात्रमिति भावः ।३३।

ब्रह्मणो लीलार्थमपि जगत्सृष्ट्यादिकं न सम्भवति देवमनुष्यपशुपक्षिकृमिकीटादिविषमसृष्ट्या तत्रैव वैषम्यप्रसक्तेः। सर्वसंहर्तृत्वेन च नैर्घृण्यप्रसक्तेरित्याशङ्क्याह—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति।२।१।३४।

ब्रह्मणो विषमसृष्टिजगत्संहारप्रयोजके वैषम्यनैर्घृण्ये न स्याताम् । कुतः ?

सापेक्षत्वात् । जीवानां पूर्वकर्मसापेक्षत्वात् । परमेश्वरो जीव-

कृतपूर्वशुभाशुभकर्मानुसारेण देवमनुष्यादिरूपां विषमां सृष्टिं तत्संहारश्च करोति । अतस्तत्तत्कर्मैव तत्तद्वैषम्ये तत्संहारे च हेतुर्न परमेश्वरः। तथा हि दर्शयति। पूर्वार्जितकर्मानुसारेण शुभामशुभाञ्च सृष्टिं दर्शयति श्रुतिः। "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" (बृ० ४।४।५) इति न चात्र कर्मैव देवमनुष्यादिसृष्टेर्हेतुश्चेत्तर्हि किमीश्वरेणेति वाच्यम् । बीजे सत्यपि पर्जन्यमन्तरेणांकुरोत्पत्तिर्यथा न भवति तथा कर्मसु सत्स्वपि परमात्मानमन्तरेण न देवमनुष्याद्याकारा जगत्सृष्टिरुपपद्यत इति ।३४।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ।२।१।३५।

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छा० ६।२।१।) इत्यादिना सृष्टेः पूर्वं कर्माविभागनिश्चयान्न तदानीं कर्मास्तीत्यतस्तत्सापेक्षा विषमा सृष्टिर्नोपपद्यते । अथेश्वरस्यैव तत्तत्कर्मणोऽपि कर्तृत्वमभ्युपेयत इतिचेत्तत्तत्कर्मोत्पादनहेतुका तत्र वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न, जीवानां कर्मणाञ्चानादित्वाद्बीजवृक्षवत् कर्मणां देवमनुष्यादीनाञ्च हेतुहेतुमद्भावस्यानादित्वावगमात् । कुतः संसारस्यानादित्वमित्यत आह उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति । अकस्मादेव सृष्टिस्वीकारे पूर्वं सृष्टिसादृश्यानुपपत्तिः। मुक्तस्यापि पुनः सृष्टिप्रसङ्गो दुर्निवारः। । तस्माज्जगतोऽनादित्वमभ्युपयेम् । श्रुतिस्मृत्योरप्यस्यानादित्वमुपलभ्यते । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेते" (श्वे० ४।५।) इति प्रकृति पुरुषयोरजत्वश्रुतेः । "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" (यजु०) इत्युत्तरसृष्टेः पूर्वसृष्टिसादृश्यश्रवणाच्च जगतोऽनादित्वं सिद्धम् ।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।" (गी.) इति प्रकृति पुरुषयोस्तत्संसर्गरूपसंसारस्यानादित्वस्मरणात् ।३५।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।२।१।३६।

प्रधानकारणतायां येषां धर्माणामनुपपत्तिरुक्ता तेषां कारणत्वोपपादकानां धर्माणां समेषामेव पूर्वोक्तानामनुक्तानामप्यनवधिकनिरतिशयासंख्येयज्ञानशक्त्यादिगुणविशिष्टे ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव जगत्कारणमितिनिरवद्यम् ।३६।

इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवदानन्दप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयः पादः।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम्।

समतीतेन ग्रन्थेन सांख्यादिकल्पितानर्थनिरासेन वेदान्तवाक्यानां परमपुरुषे ब्रह्मणि समन्वयः प्रदर्शितः। समभिहितश्चास्य जगतोऽभिन्ननिमितोपादानकारणमपि ब्रह्मैवेति अथैवं स्वमतव्यवस्थाप्यमाने परपक्षनिराकरणमत्यावश्यकमापद्यते। न हि पराभिमतमतमनपाकृत्यानपवाद्य च पराभ्यूहिततर्कजालं शक्यं ग्राहयितुं स्वमतस्य सामञ्जस्यमतो मुमुक्षूणां सम्यग्ब्रह्मस्वरूपावगमाय सांख्यादिमतदूषणप्रधानो द्वितीयपाद आरभ्यते।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।२।२।१।

पूर्वं वेदान्तानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वमेवदृढीकृतमिह तु वेदविरूद्धानां प्रधानसाधकयुक्तीनां मृषात्वमुच्यत इति न पौनरुक्त्यम्। तत्र सांख्याभिमतः केवलमचेतनं प्रधानं जगतः कारणमिति वादः किं सद्युक्तिमूल आहोस्विदसद्युक्तिक इति संशयः। किं युक्तम्? सद्युक्तिमूल इति। तथा हि गुणत्रयात्मकं जगत्प्रधानोपादानकमेव स्यात्। जगतः सुखदुःखमोहमयत्वात् सुखादीनाञ्च सत्वादिगुणानां कार्यत्वात्। यद्यन्मयं तत्तदुपादानकमेव लोके दृष्टम्। यथा मृण्मयो घटो मृदुपादानक एवेति निश्चीयते।

एवञ्च सुखदुःखमोहात्मकत्वेन दृश्यमानं सर्वं जगत्सत्वादिगुणत्रयात्मकमेवेति सद्युक्तिकः प्रधानकारणवाद इति प्राप्त आह।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति। अनुमानमनुमानगम्यं प्रधानं

न जगतः कारणम् । कुतः ? रचनानुपपत्तेः । अचेतनस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाभावेन स्रष्टृव्यज्ञानतद्रचनाशक्त्यसिद्ध्या विचित्रजगद्रचनानुपपत्तेः।चकारात्प्रधानस्याचेतनत्वेन जीवैर्जन्मान्तरानुष्ठितयोः पुण्यपापयोस्तद्गतबहुत्वाल्पत्वयोर्ज्ञानमेव न स्यात् । तदभावे च सृष्टिवैषम्यमपि दुःशकम् । आकस्मिकविषमसृष्टौ च सम्पन्नयोर्वैषम्यनैर्घृण्ययोः प्रधान एव समन्वयः स्यात् । किञ्च सुखदुःखमोहात्मकस्य हेतोरसिद्धिरपि चकारेण समुच्चीयते । सुखदुःखमोहविषादादीनामान्तरिकत्वेन न वस्तुधर्मत्वम् । अन्यथा यदेकस्य सुखरूपं तदन्यस्यापि स्यात् । न हि करभप्रेयसः कण्टकादेरितरेष्वपि प्रेयस्त्वं दृष्टचरम् ।

तस्मादयं समन्वयोऽसिद्ध एव भावेष्विति न प्रधानस्य कारणत्वं जगतः शक्यमनुमातुम् ।१।

प्रवृत्तेश्च ।२।२।२।

अनुपपत्तेरित्यनुवर्तते । सत्त्वादीनां साम्यावस्था प्रधानमित्युच्यते । तत्साम्यावस्थास्पन्दनानन्तरमेव गुणैरङ्गाङ्गिभावमासाद्य कार्यं जन्यत इति सांख्यसमयः। स चानुपपन्नः। लोके चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य प्रवृत्त्यदर्शनात् । चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनाचातुर्यमेव न स्यात् । तच्च वैषम्यमाकांक्षते । वैषम्यञ्च साम्यावस्थायाः प्रच्युतिः। सा चाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतो न स्यात्। प्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठितिनियतत्वात् ।२।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ।२।२।३।

अथ पयसः स्वयमेव दध्यादिरूपेण परिणतिरम्बुनोऽप्यङ्कुरादिषु तत्तद्रूपेण स्वत एव परिणाम इति कथमुच्यते चेतनाधिष्ठिताना-

प्रेक्षाचेतनानाम्प्रवृत्तिरिति तत्राह- तत्रापीति । तत्रापि परमात्मन एव प्रेरकत्वश्रवणात् । "योऽप्सु तिष्ठन् यस्यापः शरीरम् योऽपोन्तरो यमयति" (बृ०३ ८।४।) "यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति" (बृ०३।७।१५) इत्यादिश्रुतयः परम पुरुषस्यैव तत्र तत्र नियामकमभिदधते । तथाच क्षीरादिकं यद्दृष्टान्ततयाभिहितम् तत्रापि चेतनानधिष्ठितेषु प्रवृत्त्यदर्शनात् । उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" (ब्र० सू०२।१।२४) इत्यत्रापि न चेतनानधिष्ठितत्वमुच्यतेऽपितु बाह्यनिमित्तानपेक्षमेव स्वाश्रयपरिणतिरूपं कार्यमभिधीयत इति न विरोधः ।३।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ।२।२।४।

"व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति" सांख्यवचनात् "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति श्रुतेश्चाव्याकृतनामरूपस्य कृत्स्नस्य प्रधानस्य व्याकृतनामरूपात्मकव्यक्तशब्दवच्यजगद्रूपत्वावगमात्स्वतन्त्रस्य प्रधानस्य कारणत्वे तस्य कार्यव्यतिरेकेणानवस्थितेरवस्थितेरभावप्रसङ्गात् । ननु ज्ञशब्दवाच्यस्य पुरुषस्य कार्यव्यतिरेकेण कारणतयाऽवस्थितिरस्त्वित्याशङ्क्याह "अनपेक्षत्वात्" "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" (सां० का०) इति सांख्यैः पुरुषस्य कारणत्वकार्यत्वयोरुभयोर्निषेधेन तस्य कार्यरचनानपेक्षत्वादनभ्युपगमादित्यर्थः। तस्मान्न प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वमुपपद्यते । ब्रह्मणः कारणत्वे तु "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (यजु०) "अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्" (यजु०) इत्येवमादिश्रुतिभ्यः "विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" (गी०) इति स्मृतेश्च ब्रह्मणः पादांशमात्रेण जगदुपादानता-

वगमादवशिष्टस्य कार्यव्यतिरेकेणावस्थितेर्नोक्तदोषावकाश इति बोध्यम् ।४।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।२।२।५।

यथा धेन्वादिभक्षितं तृणादिकं स्वयमेव क्षीराकारेण परिणमते तथा प्रधानमपि स्वयं जगदाकारेण परिणमते इति चेन्न। तत्र तृणादेः क्षीराकारपरिणामे परमेश्वरस्य हेतुत्वात् । अन्यथा बलीवर्दादिभुक्तस्यापि तृणादेः क्षीराकारेण परिणामः स्यादित्याह अन्यत्राभावाच्चेति । अन्यत्रानडुहादौ भुक्तस्यतृणादेः क्षीराकारेण परिणामाभावात् गोमयाद्याकारेण परिणामस्य दर्शनाच्च ।५।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥२॥२॥६॥

गुणत्रयसाम्यावस्था हि प्रकृतिस्तस्याः कूटस्थत्वपक्षे गुणानामङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः सृष्टिप्रवृत्त्यभावः। कुतः? गुणानामचेतनत्वेन कूटस्थतयाऽन्योन्यनिरपेक्षत्वेन तत्साम्यावस्थाप्रच्युतेरभावात् । कथञ्चित् तेषां प्रच्युतिस्वीकारे कौटस्थ्यहानिः। प्रकृतेर्विकारित्वे तु स्वतः साम्यावस्थायाः प्रच्यवस्वीकारेण सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गः । न च पुरुषसन्निधानादेव साम्यावस्थाभङ्ग इति वाच्यम् । तस्यौदासीन्यादकर्तृत्वाच्च। सन्निधिमात्रेण कार्यसत्वे तु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरपि नित्यत्वात्सर्वदा सान्निध्ये शश्वत्सृष्टिप्रसङ्गः । तस्मादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः सृष्ट्यभावाद्यनेकदोषापत्त्या न प्रधानस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते ।६।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥२॥२॥७॥

अचेतनमपि प्रधानं चेतनः पुरुषो निष्क्रियोऽपि स्वसन्निधानमात्रेण सर्गादौ प्रवर्तयति यथा सचक्षुः पङ्गुः पुरुषोऽन्धमपङ्गुम्प्रवर्त-

यति। यथा वायस्कान्ताश्म स्वसन्निधानमात्रेणायः प्रवर्तयति तद्वदिति चेत् परिहरति। तथापीति। तथापि दोषसद्भावात्। तथा हि प्रधानस्य पुरुषप्रवर्त्यत्वे तत्स्वातन्त्र्यहानिः पुरुषस्य प्रवर्तकत्वे तस्यौदासीन्याकर्तृत्वयोर्भङ्गः। स्वव्यापारमन्तरेण प्रवर्तकानुपपत्तेः अयस्कान्तस्यायः सान्निध्यव्यापारस्तु कादाचित्कत्वेनानित्य इति दृष्टान्तासिद्धेः। प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वेन तत्संसर्गस्यापि नित्यत्वात्सृष्टेः सार्वदिकत्वेन मोक्षाभावप्रसङ्गः। एकस्य जडत्वादपरस्य चौदासीन्यान्निर्व्यापारित्वे तु पुनःस एव सर्गाभावप्रसङ्ग इति न तथापि दोषनिर्मुक्तिः ।८।

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥२।२।८॥

एवमपि वयमन्यथानुमानं करिष्यामः। गुणानां चलत्वादेव प्रवृत्तिरप्युपपत्स्यते। कार्यमालक्ष्य गुणस्वभाववैषम्यमवगमिष्याम इति न जगत्सृष्टौ काचिदनुपपत्तिरिति चेत्। तदपि न। ज्ञशक्तिवियोगात्। गुणानां ज्ञानशक्तिसंयोगरहितत्वात्। एतदुक्तम्भवति। गुणानां स्वतः साम्यावस्थातः प्रच्यवो निमित्तान्तरेण वा। न तत्राद्यः। सर्वदा वैषम्यप्रसङ्गात् साम्यावस्थाया एवाभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। निमित्तान्तरस्य तदानीमसत्वात्। सत्त्वे तु तस्यापि निमित्तं तस्यापीत्यनवस्थादौस्थ्यम्। प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्वीकारे त्वपसिद्धान्तस्तस्मान्न प्रधानस्य कारणत्वम् ।८।

अथ कथञ्चिदचेतनेऽपि प्रधाने 'तुष्यतु पर' इति न्यायमाश्रित्य स्वीक्रियमाणायाम्प्रवृत्तौ दोषमाह—

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावः ॥२।२।९॥

प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमेऽपि प्रयोजनाभावान्नोपपद्यते सेत्यर्थः। तथाहि येयं प्रधानप्रवृत्ति सा च स्वार्था पुरुषभोगार्था उभ-

यार्थावेति विचारणीयम् । तत्र न प्रथमः पक्षः। प्रधानस्याचेतनत्वेना-
पेक्षाभावात्। नद्वितीयः । पुरुषस्याकतर्तृत्वादौदासीन्याच्च प्रयोजना-
भावात् । अत एव न तृतीयः। नापि तुरीयः कश्चित्पक्षः। स्वपर-
प्रयोजनाभावेन कस्य मोक्षः स्यात् । किञ्च प्रयोजनाभावादेव प्रवृ-
त्तिरपि न स्यात्। तदभावे च पुरुषस्य स्वत एव कैवल्यम्फलति।
कैवल्यार्थमस्तिप्रवृत्तेः प्रयोजनमिति न प्रधानस्य कारणत्वम्।९।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥२॥२॥१०॥

सांख्या हि प्रधानस्य पारार्थ्यमभिधाय पुरुषभोगार्थमेव प्रवृ-
त्तिमाहुः। पुरुषस्य चैतन्यमात्रवपुषो नित्यत्वं निर्विकारत्वञ्चाहुरिति
विप्रतिषिद्धमिदम् । नित्यनिर्विकारस्याध्यासादेव भोगस्तद्विवेकरू-
पो मोक्षश्चेति परस्परं विरोधः। नह्येकस्यैव पुरुषस्य सर्वस्मादौदासीन्यं
तस्यैव च पुनर्भोगमोक्षाधिकारित्वं सम्भवतीति तथाभिधानाद्विप्रति-
षेधः परस्परम् । तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रा सर्गं क्वचिच्चाहंकारात्।
क्वचिदेकादशेन्द्रियाणि क्वचित्त्वगिन्द्रिये ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तर्भाव्यैकं
त्वगिन्द्रियं पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाण्याहुरित्येवमन्यो-
न्यप्रतिषेधात्तेषां दर्शनमसमञ्जसम् । एतेन मायिमतमप्यपाकृतं वेदि-
तव्यम् । नहि निःसंगस्य निर्विकारस्यागुणस्य ब्रह्मणो जगत्सर्गो
युज्यते न वा नित्यमुक्तस्य तस्यैव मोक्षः। सर्वस्यासङ्गे ब्रह्मण्यध्यस्तत्वा-
त्स्वाप्नप्रत्ययवदुपनिषदादीनामपि भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्तदुपदिष्टस्याभेद-
स्यापिमिथ्यात्वमित्यनेकदोषसमन्वितत्वेन विरोधादसमञ्जसमि-
ति दिक् ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।



अथ महद्दीर्घाधिकरणम् ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ।२।२।११।

एवं प्राधानिकवादं समालोच्य परमाणुकारणवादः समालोच्यते । तत्रायं संशयः । किम्परमाणुकारणवादस्य सामञ्जस्यमाहोस्विदसामञ्जस्यम् ? तत्र सामञ्जस्यमिति पूर्वः पक्षः । कुतः ? अवयवेभ्योऽवयव्युत्पत्त्यङ्गीकारात् । सर्षपमेरुपर्वतादिवैषम्यस्याल्पावयवबह्ववयवकृतत्वदर्शनाच्चावयवाल्पत्वकाष्ठा परमाणुरिति परमाणुसिद्धिः ।

ते च परमाणवो द्व्यणुकाद्युत्पादनक्रमेणाखिलं ब्रह्माण्डं जनयन्तीतिप्राप्ते सिद्धान्तमाह महद्दीर्घवदिति । असमञ्जसमित्यनुवर्तते । वाशब्दश्चार्थकः । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् त्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिवदन्यत्सर्वं च तदभ्युपगतमसमञ्जसम् । तत्र काणादा द्वयोः परमाण्वोः संयोगात् द्व्यणुकं जायते त्रयाणां द्व्यणुकानां संयोगात् त्र्यणुकमुत्पद्यते । एवं चतुरणुकादिकमपि ज्ञेयम् । तत्र परिमण्डलात् द्व्यणुकमणु जायते परिमण्डलगतं पारिमाण्डल्यन्तु न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यपरिमाणञ्जनयति । किन्तु परमाणुसमवेतद्वित्वसंख्यैव द्व्यणुकेऽणुत्वमारभते । एवं द्व्यणुकगतह्रस्वाणुत्वे परिमाणे त्र्यणुके स्वसमानजातीये ह्रस्वाणुत्वे नारभेतेऽपितु द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्यैव महत्त्वदीर्घत्व आरभत इतिवदन्ति ।

तदेतदसमञ्जसम् । यथा कारणभूता अवयवाः संयुज्यमाना अवयविनं कार्यरूप महान्तं जनयन्ति तथाऽवयवगते ह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणे संयुज्यमाना अवयविनि महत्वदीर्घत्वपरिमाणे किन्नजनयतः । यथा वावयवानां बहुत्वे तदवयवि कार्यं बृहज्जायते तथावयवपरिमाणबहुत्वेऽवयविपरिमाणमपि महद्दीर्घं वा जायताम् ।

भित्वसंख्यायास्त्र्यणुकगतमहत्परिमाणकारणत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वा-च्च । किञ्च जगत्कारणत्वेन स्वीकृतानां परमाणूनामपि जडत्वेन चेतनाधिष्ठितिमन्तरेण कार्योत्पादकत्वानुपपत्तेः । परमाणुसमूह-भूतानां पृथिव्यादीनाञ्च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।१) इत्येवमादिसृष्टिवाक्येषु परमात्मनः एवो-त्पत्तेः श्रवणाच्च परमाणुकारणवादस्य स्पष्टमसामञ्जस्यं श्रुत्य-मूलकत्वञ्च ।११।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ।२।२।१२।

यश्च सृष्टेःपूर्वं निश्चलेषु परमाणुष्वाद्यं कर्म जायते तच्च स्वा-श्रयभूतं परमाणुमपरेण परमाणुना संयुनक्ति तदेव द्व्यणुकम् । एवं क्रमेण चतुर्णां महाभूतानामुत्पत्तिरिति वैशेषिकसमयः । स चास-म्भवः । कुतः ? परमाणुगताद्यकर्मणोऽभावत् । कर्मणश्च कार्यतया निमित्तमन्तरेण तस्यानिष्पत्तेः नहि तदानीमात्मगुणभूतं प्रयत्ना-दिकं निमित्तं सम्भवति । शरीरनिबन्धनः प्रयत्नस्तदभावान्नोत्पत्तु-मीष्टे । अत एव नाभिघातादिकमपि कारणान्तरम् । अतो न केवल-कर्मपूर्वकत्वञ्जगदुत्पत्तेः सम्भवति । न चादृष्टमेव सर्गादौ कर्मणो निमित्तं भविष्यतीतिवाच्यम् । तस्य परमाणुनिष्ठत्वे जीवनिष्ठत्वे वोभयथाप्यचेतनस्यादृष्टस्य कर्मप्रेरकत्वाभावान्नाद्यं कर्म समुत्पद्येत । प्रलयजीवस्य मनः संयोगं विना ज्ञानवत्त्वाभावेनादृष्टप्रेरकत्वानुप-पत्तेश्च न सर्गाद्यकालिकं कर्म सम्भवति । तस्मात् संयोगविभाग-हेतुकर्माभावात् संयोगविभागहेतुकयो सृष्टिप्रलययोरभावः ।१२।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।२।२।१३।

तदभाव इत्यनुवर्तते । परमाणुकारणवादस्याभावोऽसम्भव इति यावत् । कुतः ? समवायस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाभावेभ्यः पार्थ-

वयेन पदार्थान्तरत्वेन स्वीकारात् । वैशेषिका ह्यवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स एव समवायः सम्बन्धिभ्यां भिन्नः सन् स्वरूपेण सम्बद्ध्यत इत्यभ्युपयन्ति । तदसमञ्जसम् । कुतः ? । यथा गुणगुणिनौ भिन्नावेव समवायेन सम्बद्ध्येते तथा समवायस्यापि भिन्नत्वाविशेषात्सम्बन्धान्तरं वाच्यम् । तथा च समवायस्य समवायान्तरेण सम्बद्धत्वे तस्यापि समवायान्तरेणेत्यनवस्थितिः। न च स्वरूप एव सम्बन्धः समवायस्येति साम्प्रतम् । तस्य तान्त्रिकैः सम्बन्धानङ्गीकारात् । किञ्च समवायतत्सम्बन्धिनोर्यदि स्वरूपसम्बन्धस्तर्हि गुणगुणिनावेव स्वरूपेणान्वियातां किमन्तर्गडुना समवायेन । न च समवायिभ्यो भिन्नः समवायः स च नित्य एवेति वाच्यम् । तथा सति संयोगस्यापि संयोगिभ्यां भिन्नत्वान्नित्यत्वं स्यात् । तथा च न तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षा स्यात् । स्याच्च घटाभाववति भूतले घटवत्ता प्रतीतिर्दुर्वार। तयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।तस्मान्न संयोगस्य नित्यत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्। ततश्च समवायासिद्ध्या समवायित्वासिद्धो द्व्यणुकाद्युत्पत्त्यभावेन जगद्रचनासिद्धेः परमाणुकारणवादस्यासिद्धिः ।१३।

नित्यमेव च भावात् ।२।२।१४।

समवायो नित्य इतिचेत्तर्हि समवायिनोः परमाणुद्व्यणुकयोर्नित्यत्वं विना समवायस्य नित्यत्वानुपपत्तेः । समवायिनोः परमाणुद्व्यणुकयोर्द्वयोरपि नित्यमेव भावात्तयोः कार्यकारणभावासिद्धेः परमाणुकारणवादाऽसिद्धिः ।१४।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।२।२।१५।

वैशेषिका हि परमाणूनामणुत्वं नित्यत्वं रूपस्पर्शादिमत्त्वञ्च मन्य-

न्ते तेषाञ्च परस्परविरुद्धत्वात्तन्मतमसङ्गतम् । कुतः ? रूपस्पर्शादि-मत्त्वविरोधेन परमाणूनामणुत्वनित्यत्वयोर्विपर्ययः । अणुत्वस्य नित्यत्वस्य विपर्ययः स्थूलत्वमनित्यत्वञ्चेति बोध्यम् । तथा हि जगत्कारणत्वेन स्वीकृतानां परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च भवितुमर्हति । तेषां रूपादिमत्त्वाच्च । यद्यद्रूपा-दिमत् तत्तत्स्थूलमनित्यञ्च लोके दृष्टम् । रूपादिमतः पटादेः स्थूलत्वानित्यत्वयोर्दर्शनात् । तस्मान्न परमाणुकारणवादस्य साम-ञ्जस्यम् ।१५।

उभयथा च दोषात् ।२।२।१६।

परमाणूनां रूपादिमत्त्वपक्षे तत्र स्थूलत्वानित्यत्वप्रसक्तिः। तेषां रूपादिरहितत्त्वपक्षे रूपादिमतां द्व्यणुकादीनां पृथिव्यादी-नाञ्च तत्कार्यत्वासिद्धिः । कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वमिति हि तन्नयस्तथा चोभयथा दोषादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः।१६।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ।२।२।१७।

सांख्यतन्त्रस्य सत्कार्यत्वाद्यंशेन शिष्टैर्मन्वादिभिः परिगृहीत-त्वात् परमाणुकारणवादस्यतु केनचिदप्यंशेन कैश्चिदपि शिष्टैरप-रिगृहीतत्वादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षा कार्या परमाणुकारणवादे मुमुक्षुभिरिति ।१७।

इती महद्दीर्घाधिकरणम् ।

સમરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
જયતાજ્જાનકીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।२।२।१८।

अर्धवैनाशिकवैशेषिकमतनिरसनानन्तरं सर्ववैनाशिकबौद्धमतं बुद्धिस्थम्भवतीतितन्निरस्यति । ते च बौद्धाश्चत्वारो: वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकाख्याः सुगतोपदिष्टमतं स्वानुभवरूपेण परिणमय्य पार्थक्येन जगृहुः । तत्र प्रथमः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानगम्यान् क्षणिकान् मन्यते । द्वितीयस्त्वर्थजातं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च क्षणिकमनुमेयमेवावगच्छति नाध्यक्षम् । तृतीयस्तु प्रमेयप्रमाणादिसर्वमप्यर्थजातं आन्तरिकविज्ञाने कल्पितं न वास्तविकम् । स्वाप्निकप्रत्ययवदिति समाचष्टे । तुरीयस्तु स्वात्मसमाराधनीं सर्वशून्यतामेवोरीकरोति । चतुर्भिरपि स्थिरःकश्चिज्ज्ञाता भोक्ता वात्मा चेतनो धर्मीमनाङ्गीक्रियते । निरन्वयविनाशस्तु परमाभिमतश्चतुर्णाम् । उपदेष्टुरेकस्यापि बुद्धस्य ग्रहीतृशिष्यमतिवैचित्र्यान्मतवैलक्षण्यम् ।

तत्रायं सौगतः सिद्धान्तो युक्तो न वा ? युक्त इति पूर्वः पक्षः। अयञ्च तदभिप्रायः । समुदायद्वयात्मकमेवेदं जगत् । तच्च समुदायद्वयं बाह्यान्तररूपम् ’ तत्र बाह्यः समुदायो भूतभौतिकरूपः । आन्तरश्च चित्तचैत्तिकरूपः। बाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणम् । पुञ्जीभूतेभ्यस्तेभ्य एव बाह्यञ्जगज्जायते । आन्तरस्य समुदायस्य तु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपं स्कन्धपञ्चकं कारणम् ।

समुदितेभ्यः पञ्चस्कन्धेभ्य आन्तरं चित्तचैत्तिकरूपं जगदुत्पद्यते । तस्मात्समुदायद्वयकारणवादप्रसादपरिपुष्टः सौगतः समयो युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति—समुदायद्वयकारणवादो न युक्तः। कुतः ? तदुभयहेतुकेऽपि समुदाये

स्वीक्रियमाणे तदप्राप्तिर्न समुदायसिद्धिः । तत्कारणभूतानां परमाण्वादीनां क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । कार्योत्पत्तेः प्राक्क्षणावच्छेदेनैव कारणस्य विनष्टत्वादिति ।१८।

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ।२।२।१९।

ननु क्षणिकेष्वपि सर्वेषु भावेषु येयमविद्याऽस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपा तया चैतदुपपन्नं स्यादेवेति चेन्न, नह्यविद्यया समुदायः शक्यते समुत्पादयितुम् । तस्याः संघातभावस्यानिमित्तत्वात् । विपरीतार्थग्राहिकयाऽविद्यया नहि वास्तविकं कार्यं शक्यते जनयितुम् । शुक्तिरजतादिषु तथाऽदर्शनात् । १९ ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।२।२।२०।

नेतोऽपि क्षणिकत्वपक्षे समुदायसिद्धिः । उत्तरकार्यक्षणोत्पत्तिसमये पूर्वतनस्य कारणक्षणस्य नष्टत्वान्नोत्तरक्षणोत्पत्तौ तस्य हेतुत्वम् । अभावस्योत्पादकत्वे तु सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुत्पद्येत । निष्कारणोत्पत्तिस्वीकारे स्वसिद्धान्तहानिश्च ।२०।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ।२।२।२१।

अथासति कारणे कार्योत्पत्तौ सर्वत्र सर्वदा विलक्षणकार्योत्पत्तिः स्यात् । एवञ्च प्रतिज्ञोपरोधः समापन्नः । विषयकरणसहकारिसंस्काररूपान् हेतून् प्रतीत्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्तिकाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रतिज्ञातस्याश्चोपरोधः समापद्यते । अत एव निर्हेतुकोत्पत्तिरित्यपि निराकृतम् । न च कार्योत्पत्तिकालं यावत् कारणमवतिष्ठत इतिवाच्यम् । कारणकार्ययोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् । क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् प्रतिज्ञाहानिरित्युभयतः पाशारज्जुः ।२१।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।२।२।२२।

किञ्च बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृतं क्षणिकञ्चेति वैनाशिकसमयः । तच्च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेति । त्रयमप्यवस्तुभूतं निरुपाख्यम् तत्र प्रतिसंख्यानिरोधो नाम बुद्धिपूर्वको भावविनाशः । तद्विपरीतश्चाप्रतिसंख्यानिरोधः। आकाशञ्चावरणाभावरूपमेवेति तन्मतम् । तत्र निरोधद्वयमिदानीमनेन सूत्रेण निराक्रियते । उक्तनिरोधयोरप्राप्तिरसम्भवः । कुतः ? अविच्छेदात् । भावानां हेतुफलभावेन योऽयं सन्तानस्तस्याविच्छेदात् । निरन्वयविनाशश्च न कस्यापि भावस्य शक्यं प्रतिपत्तुम् । धर्मिणः कार्यस्यावस्थान्तरेण व्यवहितत्वमेव प्रत्यभिज्ञया चान्वयिनोऽविच्छेददर्शनात् । सत्कार्यवादस्यै वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वात्। अतो न निरोधद्वयस्वीकारस्य सामञ्जस्यम् ।२२।

उभयथा च दोषात् ।२।२।२३।

अपिच प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्निविष्टोऽविद्यानिरोधस्तत्सत्वे मुक्तिरित्यपि निस्सारम् । तस्य निरोधस्य सकारणकत्वे निर्हेतुकविनाशसिद्धान्तहानिः । निष्कारणकनिरोधाभ्युपगमे तु तदुपायोपदेशवैयर्थ्यम् । तस्मादसङ्गतोऽयं क्षणिकमतीनां क्षणिकवादः।२३।

आकाशे चाविशेषात् ।२।२।२४।

त्रयाणां निरुपाख्यत्वमिति सौगतः समयस्तत्र द्वयोर्निरुपाख्यत्वं पूर्वं निराकृतमिदानीमाकाशस्य तुच्छत्वमिति मतमाक्षिप्यते । नाकाशस्य निरुपाख्यत्वम् । पृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यबाधितप्रतितिसिद्धत्वात् । अत्र श्येनः पततीत्यादिप्रतीतिरेवाकाशस्य वस्तुसत्वे मानम् ।२४।

अनुस्मृतेश्च ।२।२।२५।

पुनः क्षणिकत्वनिराश एव युक्त्यन्तरं दर्शयति । अनुदर्शनादनन्तरं स्मृतिरनुस्मृतिस्तस्या अनुस्मृतेश्चबलात्स्मर्तुरात्मनः क्षणिकत्वं नोपपद्यते । अनुभवस्मरणयोस्समानकर्तृकत्वेनान्यदृष्टस्यान्येन स्मरणानुपपत्ते ।२५।

नासतोऽदृष्टत्वात् ।२।२।२६।

पूर्वस्य क्षणिकत्वेन विनष्टत्वात्तदभावान्निरुपाख्यात्कार्योत्पत्तिर्न सम्भवति । कुतः ? असतः शशविषाणादेः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् । अथवा दृष्टत्वादितिच्छेदः । सत एव मृदादेः घटादिकार्योत्पत्तेर्दृष्टत्वादित्यर्थः ।२६।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।२।२।२७।

एवमसतोऽभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारे केषाञ्चिदुदासीनानां तूष्णीमुपविष्टानां लौकिकवैदिकव्यापारेषु कृषियज्ञादिषु प्रवृत्तिरहितानामपि स्वाभीष्टस्यैहिकामुष्मिकस्य सर्वार्थस्य सिद्धिः स्यात्तस्माद्बाह्यार्थस्य क्षणिकत्वानुमेयत्ववादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतस्य भ्रान्त्यैकमूलत्वादसामञ्जस्यमिति ।२७।

इति समुदायाधिकरणम् ।

अथोपलब्ध्यधिकरणम् ।

नाभाव उपलब्धेः ।२।२।२८।

निरुक्तेनाधिकरणेन बाह्यार्थक्षणिकत्ववादिमतं निरस्य विज्ञानातिरिक्तं किञ्चिन्नास्तीति विज्ञानवादिनो योगाचारस्य मतमपाक्रि-

यते । तद्योगाचारमतं समीचीनयुक्तिमूलमाहोस्विद्भ्रान्तिमूलमिति संशये समीचीन युक्तिमूलमिति पूर्वः पक्षः । कुतः ? बाह्यार्थास्तित्ववादिनापि तत्तद्विज्ञानेनैव विषयव्यवस्था तत्पार्थक्यञ्चाभ्युपेयम् । तथा चावश्यस्वीकरणीयविज्ञानेनैवेष्टसिद्धावर्थाङ्गीकारस्यायुक्तत्वात्। घटपटादयोऽर्थाश्च विज्ञानस्यैवाकारभेदाः । वासनावशाज्ज्ञानस्यैव तथा सन्तानः । नीलपीताद्याकाराणामपोहरूपत्वाद्विज्ञान एवाहितसंस्कारत्वेनाखिलविषयकवित्तेरुपपत्तेस्तदतिरिक्तपदार्थसद्भावस्यानुपत्तेः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । नाभाव उपलब्धेरिति । विज्ञानातिरिक्तानामर्थानामभावो नोपपद्यते । कुतः ? उपलब्धेः । ज्ञानातिरेकेण पदार्थोपलब्धिः सर्वधीसाक्ष्येणात्मानमासादयन्ती कथमपवारिता स्यात् । "घट महं जानामीति प्रतीतिरेव समुपस्थापयति घटं कर्मतया कर्तृतया च पार्थक्येन ज्ञानाश्रयम् । न च स्वाप्नप्रत्ययवन्नीलाद्यर्थमन्तरेणैव ज्ञानस्य निरालम्बनत्वमिति वाच्यम् । न स्वप्नप्रत्ययानां निरालम्बनत्वम् प्रबुद्धावस्थानुभूतार्थसंस्कारस्यैव तत्र कारणत्वात् । न हि त्वन्मते संस्कारोऽपि युज्यते । तदुपधायकार्थानामभावात् ।

किञ्च यदि विज्ञानातिरिक्तः कश्चित्पदार्थ एव न स्यात्तर्हि कस्य किमर्थं विज्ञानं नीलाद्याकारतामुपयातीति वक्तव्यम् । नहि विज्ञानमेव स्वयं स्वार्थं तत्तद्रूपतामुपैति । प्रयोजनाभावात् ।२८।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२॥२॥२९॥

स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानस्य निरालम्बनत्वं न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? वैधर्म्यात् । स्वप्नादिज्ञानस्य मनः कल्पनामात्रत्वेन बाधितविषयत्वाज्जागरितज्ञानस्य तु प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वेना-

बाधितविषयत्वात् । इत्युभयोर्ज्ञानयोर्वैधर्म्यात् । चकाराद्दृष्टान्तभूतस्वप्नप्रत्ययोऽपि न सर्वथा मिथ्याभूतः कचित्तस्यापि साफल्यदर्शनात् । २९ ।

न भावोऽनुपलब्धेः ।२।२।३०।

बाह्यार्थानां घटादीनामभावे केवलस्यार्थविहीनस्य ज्ञानस्य भावो नोपपद्यते । कुतः? अनुपलब्धेः । प्रत्यक्षसिद्धस्य विषयस्याभावेऽप्रत्यक्षस्य विषयिणो ज्ञानस्याप्यनुपलब्धेः । विषयिणो विषयपदार्थनिरूपितत्वेनैकस्याभावेऽपरस्याप्यभावत्वनिष्पत्तेर्न ज्ञानोपलब्धिः स्यादिति ।३०।

क्षणिकत्वाच्च ।२।२।३१।

योगाचारमतेऽपि क्षणिकत्वमेव सर्वेषाम् । तथा च यदभिहितं पूर्वं वासनातः सर्वं सम्पत्स्यत इति तदपि दुरुपपादम् । तस्या आधारमन्तरेण स्थातुमुत्पत्तुश्चाशक्यत्वात् । आलयविज्ञानस्यापि तन्मते क्षणिकत्वात् । न च कारणीभूतज्ञानक्षण एव कार्यज्ञानमुत्पत्स्यत इति वाच्यम् । असम्भवात् । न हि कारणमनासादयत्स्वकीयमात्मानमपरं प्रति शक्नोति निर्वाहयितुं कारणतामिति विज्ञानवादिमतमप्यसङ्गतम् । ३१ ।

इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ।

સમરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ ।
જયતાઽજ્ઞાનમી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ ॥
Ankur Nagpal

(अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ।)

सर्वथानुपपत्तेश्च ।२।२।३२।

अथ शून्यवादिनो माध्यमिकस्य मतं सद्युक्तिमूलं नवेति संशये सद्युक्तिमूलमिति पूर्वः पक्षः। तथा हि—उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन तत्तदर्थानां विज्ञानरूपत्वानुमेयत्वप्रत्यक्षत्वादिकं बोध्यम्। तदपि च क्षणिकतयातिदिष्टम्। वस्तुतस्तु शून्यमेवतत्वमित्येव सौगतोऽभिप्रायः। सर्वस्य पदार्थजातस्य सत्त्वमसत्त्वं सदसद्रूपत्वमनुभयरूपत्वं वेति विवेचनीयम्। तत्र नाद्यः पक्षः क्षेमतां लभते बाधितत्वात्। न द्वितीयोऽस्तीत्येवोपलभ्यमानत्वात्। न तृतीयः परस्परविरोधात्। नापि तुरीयोऽसम्भवात् व्याहतत्वाच्च। तस्माच्छून्यमेव तत्वमिति मतं युक्तम्।

इति प्राप्तेऽभिधीयते। सर्वथानुपपत्तेश्चेति। सर्वप्रकारेण सर्वशून्यत्वरूपं तुच्छत्वं नोपपद्यते। किन्तुप्रमाणप्रमेयादिपदार्थास्सततमुपलभ्यमानास्सन्त्येव। अयमभिप्रायः। शून्यवादिना सर्वस्य शून्यत्वं व्यवस्थाप्यते। तत्केनचित्प्रमाणेन तदतिरिक्तेन वा?। तत्र नाद्यः। कृत्स्नानां प्रमाणानां तन्मते तुच्छत्वात्तेषां वस्तु व्यवस्थापनासामार्थ्यम्। नान्तिमः। प्रमाणातिरिक्तेन व्यवस्थाप्यमाने गगनकुसुमायिते वस्तुनि प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न च शून्यव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्य सत्त्वमभ्युपेयत इति साम्प्रतम्। प्रतिज्ञाविरोधाद् व्याघाताच्च। नास्तिचेन्न शून्यत्वसंस्थितिर्जगति। अपि चाबालगोपालमनुभूयमानस्य महीमहीधरमहार्णवादिविचित्रसंस्थानसंस्थितस्य जगतः केन शून्यत्वमभिधीयेतर्तं शून्यवादिनः। यश्च सर्वस्य शून्यत्वमपि प्रतिजानाति प्रलपति च स्वयमिति स्ववचसां व्याहतिमपि नावधार-

यति। किञ्चैतस्मिन्दर्शने दर्शनस्थानादिपदानां स्थाने पश्यना तिष्ठनेत्यादिशब्दानां प्रयोगोऽप्यशुद्ध एव । तस्मादिदं मतं सर्वथानुपपन्नमिति सिद्धम् ।३२।

इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ।

(अथैकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ।)

नैकस्मिन्नसम्भवात् ।२।२।३३।

मुक्तकच्छसौगतसमयनिरासानन्तरं विवसनानामार्हतानां मतमपाक्रियते । तत्र जिनमतं सद्युक्तिमूलमाहोस्विदसद्युक्तिकमिति संशये सद्युक्तिकमिति पूर्वः पक्षः । तथा हि जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षाख्याः सप्त पदार्था आर्हतमतसिद्धाः। तत्र जीवः कायपरिमाणकश्चेतनः । अजीवो भोग्यवर्गः । विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । संवृणोतीन्द्रियधावनमिति संवरो यमनियमादिः । निर्जरस्तपस्तप्तशिलारोहणादिरूपम् । बन्धपदेन तद्धेतुभूतं कर्मोच्यते। मोक्षः कर्मोच्छित्त्या सततोर्ध्वगमनम् । एवमणुव्यतिरिक्तद्रव्याणामस्तिकायपदेन ग्रहणम्। तेषां च पञ्चभेदाः जीवधर्माधर्मपुद्गलाकाशास्तिकाया इत्येतेषामवान्तरानन्तभेदा आर्हतदर्शने प्रदर्शिताः। तेषां सर्वेषां सप्तभङ्गीन्यायेन व्यवस्थितिः क्रियते । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यम् , स्यान्नास्ति चावक्तव्यं, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यमिति तत्स्वरूपम् । एकस्यैव पदार्थस्य कथञ्चिदवस्थाभेदेन देशादिभेदेन च सत्त्वं तस्यैव च प्रकारान्तरेणासत्वम् । एवमेव सर्वत्रानैकान्त्येन पर्यवस्थानमिति ।

अत्रोच्यते–नैकस्मिन्नसम्भवादिति । न युक्तोऽनेकान्तवादो

जैनानामिति । कुतः ? एकस्मिन् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वसत्त्वासत्त्ववक्तव्यत्त्वावक्तव्यत्त्वादिनां परस्परविरुद्धानां धर्माणामसम्भवात् । न हि समेषां पदार्थानां विरुद्धधर्माक्रान्तत्वं यौगपद्येन देशकालावस्थाभेदेन वा सम्भवति । आद्येऽसम्भवात् । द्वितीये सिद्धसाधनात् । नित्यपदार्थानाञ्च प्रकारद्वयेनापि नानैकान्त्यम् । तस्मादसङ्गतमयुक्तश्च जैनदर्शनम् ।३३।

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ।२।२।३४।

यथैषां मते विरुद्धधर्मावस्थानमेकस्मिन् वस्तुनि न सम्भवति । एवमात्मनोऽकार्त्स्न्यस्याप्यसम्भवः । आत्मनो देहपरिमाणत्वे कर्मवशान्मनुष्यात्मनो मशकादिक्षुद्रजन्तुशरीरे कृत्स्नस्य प्रवेशानुपपत्तेः। अल्पशरीरकमशकाद्यात्मनश्च गजादिबृहच्छरीरे प्रवेशानुपपत्तेश्चासङ्गतमार्हतमतम् ।३४।

नच पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ।२।२।३५।

न चैवं पर्यायपदवाच्यसंकोचविकाशाश्रयतयात्मनोऽवस्थाभेदाङ्गीकारेणापि विरोधपरिहारः । आत्मनः संकोचविकाशधर्मवत्त्वे तत्र विकारित्वादिदोषप्रसङ्गात् । विकारित्वे सत्यनित्यत्वापत्त्या तद्बन्धमोक्षाभ्युपगमस्य बाधात् ।३५।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ।२।२।३६।

अन्त्यं मोक्षावस्थस्यात्मनो यत्परिमाणं तस्यैव स्वाभाविकस्य नित्यस्य परिमाणस्य बद्धमोक्षावस्थायामप्यवस्थित्युपपत्तेरित्यात्मतत्परिमाणयोरुभयोरुभयावस्थायामपि नित्यत्वादविशेषान्न्यूनाधिकभावानुपपत्तेर्नात्मनः शरीरपरिमाणकत्वमुपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमेव विवसनदर्शनम् ।३६।

इत्येकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ।

अथ पत्यधिकरणम् ।

पत्युरसामञ्जस्यात् ।२।२।३७।

पूर्वाधिकरणे वैदिकाचारविधुराणां लुञ्चितकेशानां दिगम्बराणां मतमपाकृतम् । तद्वद्वैदिकाचाररहितानां शैवानां मतं मतिस्थमायातीति तन्निरस्यते । तत्र केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादिनां कापालकालामुखपाशुपतानां शैवानामन्येषाञ्च नैयायिकादीनां मतस्य सामञ्जस्यमाहोस्विन्नेति संशये सामञ्जस्यमिति पूर्वपक्षः।

तथा हि--पशुपाशविमोक्षणार्थं कापालिकी पाशुपती च दीक्षावश्यं ग्राह्या । तत्र निमितोपादानयोर्भेदो निमित्तकारणञ्च पशुपतिः । मुद्रिकाषट्कधारणादिकमेव मोक्षसाधनम् । तथा चोक्तं शैवागमे--

कण्ठिका रुचकश्चैव कुण्डलञ्च शिखामणिः ।
भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कम्प्रचक्षते ॥
मुद्रिका षट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ॥

एवं गणकारिकायाम् ।

लाभा मला उपायाश्च देशावस्थाविशुद्धयः ।
दीक्षाकारिबलान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तयः ।

इति । धर्मार्थादिसाधकव्यापारस्य विधे द्वैविध्यम् । प्रधानभूतत्वं गुणभूतत्वञ्च । तत्र प्रधानभूता साक्षाद्धर्महेतुश्चर्या । साऽपि द्विविधा । व्रतरूपा द्वाररूपा च । तदुक्तं नकुलीशेन । भस्मस्नानशय्योपहारजपप्रदक्षिणानि व्रतम् " भस्मना त्रिषवणं स्नायीतेत्यादिकम् । क्राथनस्पन्दनमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितद्भाषणानि द्वाराणि । स्पष्टमेतत्तन्त्रे । एवं कालामुखागमे--कपालपात्रभोजन-

शवभस्मस्नानतत्प्राशनलगुडधारणसुराकुम्भस्थापनानि कुम्भे देवाराधनानि चाभीष्टफलोपलम्भकानि । एवञ्च कापालिकादिदर्शनानां सामञ्जस्यम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते-पत्युरसामञ्जस्यादिति । पूर्वाधिकरणसूत्रान्नेत्यनुवर्तते । पत्युः परमेश्वरस्य केवलमधिष्ठातृतया कारणत्वं नोपपद्यते । अतो निमित्तकारणत्वमेवेश्वरस्येति वदतां मतस्यासामञ्जस्यम् । " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय " (छा. ६।२।३।) " तदात्मानं स्वयमकुरुत " (तै. ३।७) " सच्चत्यच्चाभवत् "(तै.२।६।) " तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (पु.सू.) इत्यादिश्रुतयश्चैकस्यैव परमपुरुषस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्चाभिदधते । तस्यैव च वेदनस्य मोक्षोपायत्वमपि दर्शयन्ति । तस्माद्वेदविरुद्धमक्रियाश्रयणादनुष्ठानाद्यभिधानाच्चासामञ्जस्यमेव कापालिकपाशुपतादीनां मतस्येति ।३७।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥२॥२॥३८॥

इतश्चासामञ्जस्यम् । असम्बद्धस्य प्रधानादेः प्रेर्यत्वायोगादीश्वरेण कश्चित्सम्बन्धो वाच्यः । तत्र समवायसंयोगौ न सम्भवतः । ईश्वरस्य तन्मतेऽशरीरत्वात् । नापि सम्बन्धान्तरमनुपपत्तेः ।३८।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ।२।२।३९।

सशरीराणां कुलालादीनामधिष्ठानत्वदर्शनमवलम्ब्यानुमानादीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठानत्वमुच्यते । न च पशुपतेर्निमित्तभूतस्य कुलालादिदृष्टान्तेन प्रधानाधिष्ठानत्वमुपपद्यते । कुलालस्य सशरीरत्वात्त्वदीयमतानुमितस्येश्वरस्याशरीरत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तियो र्वैरूप्यात् ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ।२।२।४०।

भोक्तुः क्षेत्रज्ञस्याशरीरस्यैव करणकलेवराद्यधिष्ठानत्ववदीश्वरस्याप्यशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानत्वमुपपद्यत इति चेन्न, भोगादिभ्यः। न जीवदृष्टान्तेनेश्वरस्य प्रधानाधिष्ठितित्वमुपपद्यते । जीव इव पशुपतावपि पुण्यपापफलभोगापत्तेः । अदृष्टभोगार्थमेव करणकलेवराद्यधिष्ठानत्वं जीवस्य । त्वदीयमतसिद्धेश्वरस्यापि तथात्वापत्तेर्नाधिष्ठातृत्वमपि परमेश्वरस्येति ॥४०॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।२।२।४१।

वाशब्दश्चार्थे । पशुपतेः पुण्यपापरूपादृष्टवशात्प्रधानाधिष्ठानत्वस्वीकारे जीववदन्तवत्त्वं सृष्टिसंहाराद्यास्पदत्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यसमञ्जसमेवेदं मतम् । शैवागमे वेदाविरोधिनामपि कियतां धर्माणामुपलब्धिरस्ति तथापि निमित्तोपादानभेदशवभस्मस्नानभगस्थात्मध्यानादीनां वेदविरुद्धानां धर्माणां तद्दर्शने बाहुल्यादसामञ्जस्यं प्रदर्शितमितिसिद्धम् ।४१।

इति पत्यधिकरणम् ।

सामवेदितेजाः परब्रह्म सनातनः । जयतात्जानकीनाथो वेदवेद्यो महामतिः ॥
Ankur Nagpal

अथोत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्

उत्पत्त्यसम्भवात् । २। २। ४२ ।

एवं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादस्य शैवविशेषस्य पाशुपतमतस्य श्रुतिविरुद्धत्वादसामञ्जस्यमुक्तम् । तन्निराकरणेन च पञ्चरात्रप्रतिपाद्यवैष्णावमतं मतिस्थमापद्यते । इति तत्र विचारः क्रियते । तत्र भागवतमतस्य सामञ्जस्यमस्ति न वेत्याद्या विप्रतिपत्तिस्तदर्थं तदभिधायकपञ्चरात्रतन्त्रस्य सर्वथाप्रामाण्यमुतांशिकाप्रामाण्यमाहोस्वित्कात्स्न्येंन प्रामाण्यमेवेति संशयः । तदर्थमपि केषाञ्चित्पाञ्चरात्रिकाणां वचनानां जीवोत्पत्तौ तात्पर्यमस्ति न वेति च विशयः ।

तत्र पाञ्चरात्रिकाणां केषाञ्चिदपि वचनानां जीवोत्पत्तौ तात्पर्यं स्यात्तर्हि तेषामसम्भवार्थाभिधायकत्वेनांशिकमप्रामाण्यमपि पञ्चरात्रस्य दुर्वारं स्यात्तथासति तन्मूलकस्य वैष्णावमतस्याप्यसामञ्जस्यं सुतरां समापन्नं स्यादिति मनसि निधाय पूर्वपक्षयति–अस्यैव "परमकारणात्परब्रह्मभूताद्वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञंमनो जायते तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहङ्कारो जायते" (परम संहितायाम्)इत्यादिप्रक्रियाप्रतिपादकवचसां जीवोत्पत्तौ तात्पर्यमिति ।

तत्र सिद्धान्तयति-उत्पत्त्यसम्भवादिति नैषां पाञ्चरात्रिकाणां वचनानां जीवोत्पत्तौ तात्पर्यम् । कुतः? जीवोत्पत्तेरसम्भवस्तस्मादिति । जीवोत्पत्तिः श्रुतिषु नोपलभ्यते । प्रत्युत श्रुतयो जीवस्यानादित्वं नित्यत्वञ्चामनन्ति। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (का० २।१८) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" (श्वे० १।९) "नित्यो नित्यानाञ्चेतनश्चेतनानाम्" (श्वे० ६। १३) "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते" (का० २। ८) इति । तस्मान्नैषां पाञ्चरात्रिकाणां वचनानां जीवोत्पत्तौ तात्पर्यम् । तथा चासम्भवार्थानभिधायकत्वान्नांशिकमपि पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमिति तन्मूलकस्य वैष्णवमतस्यापि नासामाञ्जस्यम् । ४२।

न च कर्तुः करणम्। २। २। ४३।

एवं "सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते" (परमस०) इत्य-

स्यापि कर्तुर्जीवात् करणं मनो नोत्पत्तुमीष्ट इति नास्यापि वाक्यस्य जीवात्मनः सकाशादन्तः करणस्वरूपस्य मनस उत्पत्तिरित्यत्र तात्पर्यम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" (मु० २। १। ३) इति परब्रह्मण एव तदुत्पत्तेः श्रूयमाणत्वात्। तस्माच्छ्रुति-विपरीतार्थे नैषां वेदानुसारिणां पाञ्चरात्रिकवचसां तात्पर्यं सम्भव-तीति न तत्तन्त्रस्य लेशतोऽप्यप्रामाण्यमिति ।४३।

कुत्र तर्ह्येतेषां वाक्यानां तात्पर्यमित्यत्राह—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः। २।२।४४

वा शब्दस्त्वर्थे तर्किताभाशाङ्कां निवर्तयति। "वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते" (परमसं०) इत्यादिवाक्यानां न जीवोत्पत्तौ तात्पर्यमपितु सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिभावे परब्रह्मभावे सति स्वेच्छ-यावतारग्रहण एव तात्पर्यम्। एवञ्च 'जायते' इति न जीवादीनामुत्प-त्तिरभिधीयते; अपि तु "अजायमानो बहुधा विजायते" (पुरुष-सूक्ते) इत्यादिश्रुतिभिरवाप्तसमस्तकामस्याजन्मनोऽपि परस्य पुंसः स्वेच्छावतारो यथोदीर्यते तथा प्रकृतेऽपि सङ्कर्षणप्रभृतीनां परम-पुरुषस्यैव स्वेच्छावतारत्वमभिहितम्। जीवमनोऽहङ्कारादिशब्दानाञ्च तदधिष्ठातृसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाभिधायकत्वं प्राणाकाशादिशब्द-वदिति तु न विस्मर्तव्यम्। तस्मात्तदभिधायिपञ्चरात्राप्रामाण्य-स्याप्रतिषेधः।

अयमभिसन्धिः—परं ब्रह्मैव प्रपन्नजनमनोरथपूरणाय स्वानितर-साधारणानुकम्पया स्वेच्छयाऽऽत्मानं चतुर्व्यूहस्वरूपेण विधाय जग-द्रक्षयति। तथा चोक्तं—"कर्त्तव्यत्वेनवै अत्र चातुरात्म्यमुपास्यते। क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमन्तु तत् (पौष्करसंहितायाम्)। इति तस्मात् परमस्वतंत्रस्य परमपुरुषस्य सङ्कर्षणादिस्वरूपेणावतारः सम्भवत्येवेति न पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य प्रतिषेधः ।४४।

विप्रतिषेधाच्च । २।२।४५।

जीवोत्पत्तौ न तात्पर्यं तेषां वाक्यानामित्येतावतैव न सन्तोष्टव्यमपि तु जीवोत्पत्तेः विप्रतिषेधोऽपि दृश्यते तस्मिन्नेव तन्त्रे । तथा हि—

अचेतना परार्था च नित्या सतत विक्रिया ।
त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥
व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।
सह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ॥ परमसं०॥

यस्तद्ग्रन्थकर्तैवं जीवोत्पत्तिं विप्रतिषेधति कथं स एव स्वकण्ठरवेण तदुत्पत्तिं ब्रूयात् । अपि च पूर्वापरपर्यालोचनायामेकस्यामेव पाञ्चरात्रिकसंहितायां मिथो विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन व्याहतिर्दुर्वारा स्यात् । तस्मान्नह्यस्मिन् तन्त्रे क्वापि जीवोत्पत्तिर्वेदविरोधश्चोपलभ्यते येनास्याप्रामाण्यं स्यात् । यत्तु "साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान्" इत्यादिनात्र वेदनिन्दोपलम्भान्नेदं शास्त्रं प्रमाणतामध्यास्त इत्याहुस्तदप्यविचारितरमणीयम् । 'न हि निन्दा निन्दितुमिति न्यायेन गृह्यमाणार्थप्रशंसायामेव तस्य तात्पर्यात् । यथा 'छान्दोग्ये भूमविद्यायां नारदस्य "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" (छा. ७।१।२) इत्यादिभिः कानिचिद्विद्यासाधनान्यभिधाय "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्" (छा. ७।१।३) इति स्वात्मश्रेयोऽनवाप्तिकथनमुपदिश्यमानभूमविद्याप्रशंसार्थकमेव नतूदीरितविद्यानिन्दार्थम् । एवं प्रकृते वेदार्थस्य परमदुर्ज्ञेयत्वेन सुखावबोधार्थमस्य शास्त्रस्य शाण्डिल्येन शास्त्रान्तराण्यपहाय ग्रहणं कृतमिति युज्यत एव । तत्र च गृहीतव्येऽर्थे प्रेमातिशयद्योतनाय प्रशंसापि युज्यत इत्येतावता न तद्वाक्यस्य वेदनिन्दायां तात्पर्यम् । तथैवोक्तं परमसंहितायाम्—

अधीता भगवन् वेदाःसाङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
श्रुतानि च मयाङ्गानि वाकोवाक्ययुतानि च ॥
न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् ।
श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यति ॥ प. परमसं०॥

इति। तस्मान्नास्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धार्थाभिधायित्वेनाप्रामाण्यं लेशतोऽपीति सर्वं निरवद्यम्। ४५॥

इत्युत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्*।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

---

* अत्रेदं विचार्यते। केचित्त्विदमधिकरणं पञ्चरात्रप्रामाण्यप्रतिषेधे योजयामासुः। तेषामयम्भावो यदस्मिन् पादे सर्वेभ्योऽधिकरणेभ्यो वेदविरुद्धानां मतानामसामञ्जस्यप्रदर्शनमेवोपक्रान्तमत एव पूर्वतनेषु समस्तेष्वधिकरणेषु तथा दृश्यते। एवमनेनाप्यधिकरणेन पञ्चरात्रप्रामाण्यमेव निराक्रियते। अन्यथा तूपक्रमविरोधः स्यादिति। अन्ये तु शक्तिकारणवादनिराकरणमेवास्याधिकरणस्य प्रयोजनमूचुः। अपरे त्वनेन पञ्चरात्रस्यांशिकमप्रामाण्यमेव प्रसाधयामासुः। तत् सर्वं सूत्रकृदभिप्रेतार्थविरुद्धम्। तथाहि—भगवान् बादरायणो वेदार्थं निर्णिनीषुः संक्षेपेण वेदान्तसूत्राणि प्रणीय विस्तरेण च तदुपबृंहणाय भारतसंहितां व्यरीरचत्। तत्र मोक्षधर्मे पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यं विस्तरेण प्रतिपादितवान्।

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात्। आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम्॥ नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा। आरण्यकञ्च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथामृतम्॥ इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्। सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्। ऋग्यजुः सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा॥ भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासनम्। पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्॥

तथा भीष्मपर्वण्यपि—

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः। अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधवः॥ सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः।

इत्यादिप्रबन्धेन। तथा च यः स्वनिर्मितभारते भगवदुपासनादिप्रतिपादकपञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यं समर्थयति स एव कथं तस्याप्रामाण्यमत्राभिदध्यात्। तस्मान्नात्राधिकरणेऽप्रामाण्यं साध्यत इति। एतेनांशिकमप्रामाण्यमिति व्याख्यातॄणां मतमप्यपाकृतम्। परमदुर्मेधसोऽपि स्वोक्तिविरोधमवगच्छन्ति कथं तर्हि यदङ्घ्रिद्वयानुध्यायिनः साधारणजना अप्याप्ततमा भवन्ति स एव साक्षात्परमपुरुष एकस्यामेव स्वनिर्मितौ व्याहतमुपदिशेत्। एवं शाक्तमतनिराकरणमपि नात्र प्रकृतं विकल्पासहत्वात्। तथाहि—जगत्कारणत्वेन स्वीकृता सा शक्तिरजडा जडा वा? आद्ये तु पत्यधिकरणेनैव गतार्थत्वात् न पृथगधिकरणस्य प्रयोजनम्। अन्तिमेऽपि सांख्यनिरासेनैव तस्या अपि कारणत्वनिरासः इति न तद्दूषणायाधिकरणान्तरस्य प्रयोजनम्। अतोऽस्मद्भाष्यकारीयव्याख्यानमेव ज्यायः। एवं "उत्पत्त्यसम्भवात्" (२।२।४२) इत्यस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वमप्यसङ्गतम्। यतोऽस्मिन् पादेऽधिकरणादिमसूत्रस्यैव सिद्धान्तसूत्रत्वमित्यनपोदितनियमस्य जागरूकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

संशोधकः

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(अथ वियदधिकरणम् ।)

श्रुतिविरुद्धत्वेन परपक्षाणां भ्रममूलकत्वेनाप्रामाण्यमभिधाय श्रुतीनामपि परस्परविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यशङ्का स्यादिति तदपाकरणार्थं पश्चात्तनं पादद्वयमारभ्यते । तत्रादौ सृष्ट्यादिवाक्यानामविरोधं प्रतिपादयितुमाकाशमधिकृत्य पूर्वपक्षयति–

न वियदश्रुतेः ।२।३।१।

आकाश उत्पद्यते न वेति संशये नोत्पद्यत एवाकाशः । कुतः? । अश्रुतेः । श्रुतावुत्पत्तेरश्रुतेः । " छान्दोग्ये-सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " तदैक्षत बहुस्याम्प्रजायेय " तत्तेजोऽसृजत " (छा. ६।२।३।) इति सृष्टिवाक्ये गगनस्योत्पत्तिर्न श्रूयते । असम्भवदुक्तिका ह्याकाशस्योत्पत्तिः। निरवयवत्वात् । यथा निरवयवस्यात्मन उत्पत्तिर्न सम्भवति तथाकाशस्यापीति । " एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः" (तै.२।१।) इत्यादिवचनन्तु विरुद्धत्वादप्रमाणमिति पूर्वः पक्षः ॥१॥

अस्ति तु ।२।३।२।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः । अस्त्येवाकाशस्योत्पत्तिः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः " (तै. २।१।) इति श्रुतेः । नचास्याः स्वरवेणोत्पत्तिमाकाशस्याभिदधत्याः श्रुतेरप्रामाण्यं शक्यमुपकल्पयितुम् । नह्यस्ति परस्परं विरोधो येनैकस्या अप्रामाण्यं स्यात् । छान्दोग्ये तु तेजः आरभ्य सृष्टिरुपन्यस्यते । ततः प्रागाकाशस्य तैत्तिरीयश्रुतिसम्मता सृष्टिरवगन्तुं शक्यैवेति न कश्चि-

द्विरोधः। निरवयवत्वेन गगनस्यानुत्पत्तिरिति मतन्तु श्रुतिपराहतत्वाद्धेयमिति सिद्धान्तः।२।

भूयः समाशङ्कते--

गौण्यसम्भवात् ॥२॥३॥३॥

यदुक्तं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इति श्रुत्याकाशस्योत्पत्तिरवगम्यत इति तदयुक्तम् तस्याः श्रुतेर्गौणत्वात्। कुतः? "तत्तेजोऽसृजत" (छा. ६।२।३।) इत्यन्यत्र तेजस एव प्रथमसृष्टिः श्रूयते। तदानुगुण्येन वियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौण्येव। तर्केण दृढीकृतस्यैवार्थस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्। तर्कश्चाकाशस्य सर्वगतत्वेन विभुत्वेनात्मवदुत्पत्तेरसम्भवमाह। प्रत्युत विभुरूपस्यात्मनो यथा नित्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यनुमानान्नित्यत्वमेव।३।

शब्दाच्च ॥२॥३॥४॥

"वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" (बृ० ४।३।३।) इति श्रुतिशब्दाच्चाकाशस्यामृतत्वमुच्यते। तस्मान्न वियदुत्पत्तिः सम्भवति।४।

ननु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इति श्रुतौ श्रूयमाणस्य 'सम्भूतपदस्यैकस्यैवाकाशे गौणत्वमग्न्यादौ च प्राधान्यमिति कथं संगच्छत इत्याशंकायामाह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दत् ।२।३।५।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै. २।१।) इत्यत्रैकस्यैवाकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति सर्वत्रानुषक्तस्य सम्भूतपदस्याकाशे गौणत्वेऽपि वाय्वादौ मुख्यत्वं स्यादेव। ब्रह्मशब्दवत्। यथा ब्रह्मशब्दस्य "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै० ३।१।) इत्यादिष्वन्नादिषु गौणत्वं "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै. ३।६।)

इत्यत्र च मुख्यत्वम्। तथा प्रकृते सम्भूतपदस्यापि मुख्यत्वं गौणत्वञ्च सम्भवति ।५।

सिद्धान्तयति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ।२।३।६।

"येनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञाताम्" इति छान्दोग्यादिष्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा प्रतिपादिता। तस्याश्चाहानिराकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वेनैव भवति। कारणभूतस्यैकस्य ब्रह्मण एव नित्यत्वेन तदव्यतिरेकात् ब्रह्मकार्यभूतानामाकाशादीनामिति ।६।

शब्देभ्यश्च ॥२॥३॥७॥

छान्दोग्याद्युपनिषत्सु वियदादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" (छा० ६।२।१।) इति सृष्टेः प्रागेकत्वमभिधाय "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" (छा० ६।८।७।) इत्यादिशब्देभ्यश्च ब्रह्मात्मकत्वेनाव्यतिरेकः कार्यभूतेष्वाकाशादिषु प्रतीयते। तेजस उत्पत्तिर्नाकाशोत्पत्तिं प्रतिषेधति ।७।

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥२॥३॥८॥

तु शब्दश्चार्थे। यद्यपिच्छान्दोग्ये "तत्तेजोऽसृजत" इत्यत्राकाशस्योत्पत्तिर्न स्पष्टमभिहिता तथापि सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" (छा० ८।६।) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्याकाशादेः सर्वस्य ब्रह्मविकारत्ववचनने सर्वस्य ब्रह्मणो विभाग उत्पत्तिरभिहितैवेत्यवगन्तव्यम्। लोकवत्। यथा लोके मृदो विभागो मृदः उत्पन्नस्तथा प्रकृतेऽपीति ।८।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥२॥३॥९॥

एतेन ब्रह्मणो वियदुत्पत्तिरिति व्याख्यानेन वायुरपि वियदन्तर्गतादाकाशभावमापन्नाद्ब्रह्मणः सम्भूत इति वायुरप्युत्पत्तिमत्तया व्याख्यातः । वायोर्लयप्रतिषेधस्तद्विषयकामृतत्ववचनञ्चापेक्षिकम् । वायोर्नित्यत्वे सैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हानिः स्यात् । वायोः पृथग्व्याख्यानन्तूत्तरार्थम् ।९।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥२।३।१०॥

तुशब्दोऽवधारणार्थकः । सतः सदा विद्यमानस्य परमकारणस्य परस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यसम्भवः । कुतः ? अनुपपत्तेः। ब्रह्मणः कारणत्वान्वेषणे तस्यापि कारणमिति स्यादनवस्था । अपहतपाप्मत्वादिगुणकस्य तस्य जन्महेतुकपुण्यपापाभावेनोत्पत्त्यनुपपत्तेः। "न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे० ६।९) इति स्फुटं तज्जनकत्वनिषेधाच्च तज्जन्मानुपपत्तेरिति ।१०।

इति वियदधिकरणम् ॥

॥ अथ तेजोऽधिकरणम् ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥२।३।११॥

छान्दोग्ये ब्रह्मणस्तेजस उत्पत्तिः श्रूयते तैत्तिरीये तु वायोस्तदुत्पत्तिरित्युभयोर्वाक्ययोरस्ति परस्परं विरोधो न वेति संशये न ह्येकेन पदार्थेन युगपद् द्वाभ्यां शक्यमुत्पत्तुमित्यस्ति विरोध इति प्राप्त आह तेजोऽतस्तथा ह्याहेति। अतः वायोः सकाशात्तेज उत्पद्यते। तथा ह्याह श्रुतिः "वायोरग्निः" (तै० २।१) अचेतनाद्वायोस्तत्सजातीयस्याचेतनस्य तेजस उत्पत्तिः सम्भवति न तु विजातीयाच्चेतनाद्ब्रह्मणः । तस्माद्वायोस्तदुत्पत्तेर्मुख्यत्वाद्ब्रह्मणस्तदुत्पत्तेश्च गौणत्वान्नास्ति विरोध इति पूर्वपक्षाद्यसूत्रम् ।११।

आपः ।२।३।१२।

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । " तदपोऽसृजत " (छा. ६।२।३) इत्यादि छान्दोग्यवाक्यस्य "अग्नेराप " (तै. २।१) इति तैत्तिरीयवाक्येन विरोधोऽस्ति न वेति संशयः। पूर्वपक्षस्तु अतस्तेजस एवाप उत्पद्यन्ते हि यस्मात्तथा तेजसोऽपामुत्पत्तिमग्नेराप इति श्रुतिराहेति ।१२।

पृथिवी ।२।३।१३।

अत्राप्यतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । अतः अद्भ्यः पृथिवी जायते हि यस्मात्तथा पृथिव्या अद्भ्य उत्पत्ति "ता अन्नमसृजन्त"(छा.६।२।३।) इति श्रुतिराहेति ।१३।

तदधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ।२।३।१४।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । " ता अन्नमसृजन्त " (छा. ६।२।३।) इत्यादावन्नशब्देन पृथिव्या ग्रहणं कुत इतिचेत्तदाह तदधिकारेत्यादि । तदन्नम् पृथिव्येव । कुतः ? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । " तत्तेजोऽसृजत " इति महाभूतसृष्ट्यधिकारात् " यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य " (छा. ६।) इति रूपकथनादन्नशब्देनाप्तेजसोः सजातीयाया पृथिव्या एवाभिधान मुच्यते । तथा तैत्तिरीये समानप्रकरणे " अद्भ्यः पृथिवी " (तै. २।१) इत्यद्भ्यः पृथिव्या एवोत्पत्तिरभिधीयते । तथा चादनीयजातस्य पृथिवी विकारतया कार्यमभिदधानोऽयमन्नशब्दः कारणभूताम्भुवमेवाभिधत्त इति ।१४।

तदेवं केवलेभ्यस्तेज आदिभ्य एवाबादिसृष्टिरिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तयति ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ।।२।।३।।१५।।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। तदभिध्यानरूपादेव तल्लिङ्गात्सोऽभिध्यानकर्ता परमात्मैव तेजोबन्नादीनां सर्वेषां सृष्टिकर्ता। अभिध्यानमीक्षणं बहुस्यामिति संकल्प एव। अयमाशयः "तदैक्षत बहु स्याम्प्रजायेय" (छा. ६।२।३।) इति संकल्प्य "तत्तेजोऽसृजत" एवं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्याम्प्रजायेयेति तदपोऽसृजत" "ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि" (छा. ६।२।४) इत्यात्मनो बहुभवनसंकल्परूपेक्षणस्य तेजः प्रभृतिशरीरत्वेनात्मसृष्टिकरणसामर्थ्यस्य च परमात्मन एव सम्भवात्। तेज आदीनामचेतनानां तदसम्भवात्। तथा च तेज आदीनामबाद्युत्पादकत्वानुपपत्तिः। परमात्मनस्तु "यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि" त्यारभ्य "य आकाशे तिष्ठन् यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयति" (बृ० ३।७।१२) इत्येवमाद्यन्तर्यामिश्रुतिसिद्धाकाशादिसर्वशरीरस्य सत्यसंकल्पस्य विचित्रसृष्टिरचनाशक्तिमतः सर्वज्ञस्याकाशवायुतेजोऽबाद्युत्पादकत्वोपपत्तेः। स एव परमात्माकाशादिशरीर ईक्षणपूर्वकमाकाशादीनामुत्पादक इति सिद्धम्।१५।

इति तेजोऽधिकरणम्।२।

अथ विपर्ययाधिकरणम्।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥२॥३॥१४॥

एवं भौतिकमुत्पत्तिक्रममभिधाय प्रलयक्रममभिधत्ते। उत्पत्तेर्योऽयं क्रमस्तथा न प्रलयक्रमः। किन्तु विपर्ययेण अतः सृष्टिक्रमात्प्रलयक्रमोऽवगन्तव्यः। कुतः? उपपद्यते च। प्रातिलोम्येन प्रलय उपपद्यते। लोके नहि प्रवेशानुरूपं निष्क्रमणमुपलभ्यतेऽपितु विप-

र्ययेणैव । तथा मलयक्रमोऽपि वेदितव्यः “ पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि ” (सुबा. २ ख.) इत्यादिश्रुतेः ।१६।

इति विपर्ययाधिकरणम् ।३।

अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।२।३।१७।

“ एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत ” (तै० २।१) इत्यात्मन आकाशादुत्पत्तिक्रमस्य “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ’ (मु० २।१।३) इत्युक्तेनात्मन इन्द्रियाद्युत्पत्तिक्रमेण विरोधोऽस्ति नवेति संशयेऽस्ति विरोध इत्याह—अन्तरेति । विज्ञायतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देन बुद्धीन्द्रियाणि गृहीतानि स्युः । सर्वेन्द्रियाणि चेतिश्रुत्यनुसारात् । संशयात्मकान्मनसो निश्चयात्मिकाया बुद्धेर्भेदादबुद्धेरपि ग्रहणम् ।

तत्रात्मन इन्द्रियाणामुत्पत्तिस्तदनन्तरमाकाशवायुज्योतिराद्युत्पत्तिरित्यात्मनो भूतानाञ्चान्तराल इन्द्रियाणामुत्पत्तौ “ एतस्माज्जायते प्राणः (मु०२।१।३) इतीदं वाक्यमेव लिङ्गं ज्ञापकं तस्माल्लिङ्गादात्मन इन्द्रियप्राणबुद्धिमनांसि समुत्पद्यन्ते । तेभ्यो भूतानीत्यनेन क्रमेणात्मन आकाशः सम्भूत इति साक्षादात्मन आकाशाद्युत्पत्तिक्रमस्य विरोधोस्तीति चेन्न। कुतः ? अविशेषात् “ यस्य पृथिवी शरीरं ” “ यस्यापः शरीरम् ” इत्याद्यन्तर्यामिश्रुतिभ्यः सर्वेषां भूतेन्द्रियादीनां परमात्मशरीरत्वावगमात् । शरीरवाचकशब्दानां

शरीरिणि पर्य्यवसानादिति सिद्धान्तात् । एवञ्च भूतेन्द्रियादिप-दानां भूतेन्द्रियादिशरीरकब्रह्माभिधायकत्वात्सर्वेषामपि साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तेरविशेषात् । ब्रह्मणोऽन्यस्मादुत्पत्ति स्वीकारे तस्यब्रह्मानन्य-त्वानुपपत्त्या कारणात्कार्यस्य व्यतिरेकत्वनिष्पत्तेः कारणैकज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानप्रतिज्ञायाः हानिः स्यात् । तस्मादुक्त एवार्थोऽवग-न्तव्यइति ।१७।

तत्तद्वस्तुवाचकत्वेन शब्दानां ब्रह्मणि कथं मुख्यवृत्त्या प्रवृ-त्तिरित्याह ।

चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्त-द्भावभावित्वात् ।२।३।१८।

तुशब्दः शंकाव्यावर्तकः । चराचरवस्तुव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशस्त द्वाचकः शब्दो ब्रह्मण्यभाक्तो मुख्य एव स्यात् । कुतः ? तद्भावभा-वित्वात् । चराचराणां तदन्तर्गतानां तेजः प्रभृतीनां ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मभावेन भावितत्वात् । ब्रह्मणः शरीरितया मुख्यत्वात् । चराचर-स्य तच्छरीरतया तदीयत्वेन गौणत्वात् । तथा च यस्य भावेन यो भावितो भवति स तस्माद् गौण एवभवति । यथा शिष्यं पुत्रत्वेन पश्यतीत्यत्र पुत्रभावेन भावितो दृष्टः शिष्यो गौण एव पुत्रस्तु मु-ख्यः । एवं चराचराणां ब्रह्मभावभावितत्वाद् ब्रह्मणि मुख्यत्वोप-पत्तेः ।चराचराणां गौणत्वम् । तथाचैकस्यैव शब्दस्य मुख्यया वृत्त्या ब्रह्माभिधायकत्वम् । गौण्या च वृत्त्या चराचर बोधकत्वमिति न कश्चिद्विरोध इति ।१८।

इत्यन्तराविज्ञानाधिकरणत्वम् ।८।

સમરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
ઉપ્યતાજ્જાનકી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagpal

अथात्माधिकरणम् ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ।२।३।१९।

एवं परब्रह्मणोऽखिलस्य वियदादिमपञ्चस्योत्पत्तिमभिधाय जीवात्मविषये शास्त्रार्थः प्रस्तूयते । तत्राकाशस्योत्पत्तिरिव जीवस्यापि ब्रह्मण उत्पत्तिरस्ति न वा ? किं युक्तम् ? अस्तीत्येव । कुतः ? 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।' (छा. ६।२।२) इति सृष्टेः प्राकाल एकत्वनिश्चयात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च तथा सत्येवोपपत्तेः। वियदादेरिव जीवस्याप्युत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति । "प्रजापति प्रजाः असृजत" (यजु.२ अ.) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै. ३।१) इत्यादिभिश्चराचरजगत उत्पत्तिकथनाज्जगदन्तर्गतस्य जीवस्याप्युत्पत्तिमत्त्वमवगम्यते । न च "तत्त्वमसि" (छा. ६।८।७।) इत्यादिवाक्यैर्जीवस्य ब्रह्मत्वबोधनात्तस्य च नित्यत्वाजीवस्यापि तथास्त्विति वाच्यम् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छा. ३।१४।१) इत्यादिभिश्चाकाशस्यापि ब्रह्मत्वप्रतिपादनात्तस्यापि नित्यत्वप्रसक्तेः। तस्माकाशादिवज्जीवस्याप्युत्पत्तिरस्तीति प्राप्ते समाधीयते—नात्माऽश्रुतेः। न जीवात्मोत्पद्यते । कुतः अश्रुतेः । तथाऽश्रवणात् । न तादृशी काचिदपि श्रुतिरस्ति यत्र जीवोत्पत्तिः श्रुता भवेत् । प्रत्युत श्रुतिभ्यो नित्यत्वमेवावगम्यते । तथाहि—"अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते" (का. २।१८।) "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (का० २।१८) ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" (श्वे० १।९) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" (श्वे० ६।१३) इत्याद्यनेकश्रुतिभ्य आत्मनो नित्यत्वमेवावगम्यते ।

यत्तु " एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति " (बृ० ४।५।१३।) इत्यनया श्रुत्याऽत्मनो विनाशः श्रूयत इति । तन्न । उत्तरवाक्यशेषे " न प्रेत्य संज्ञास्ति " (बृ०४।५।१३) इति संज्ञामात्रस्यैव विनाशोऽभिहितो न जीवस्वरूपस्य । अत एव " न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्म्मा " (बृ० ४।५।१४) इति श्रुत्या स्पष्टमेवात्मनोऽविनाशित्वमनुच्छित्तिधर्मत्वमभिहितम् । तस्मान्नात्मन उत्पत्तिमत्त्वम् । यथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया उपपत्तिस्तथा वक्ष्यत उपरिष्टादिति सर्वमुपपन्नम् ।१९।

इत्यात्माधिकरणम् ।

अथ ज्ञाधिकरणम् ।

ज्ञोऽत एव ।२।३।२०।

आकाशादिवज्जीवो नोत्पद्यत इत्यभिहितम् । इदानीं तत्स्वरूपं निरूप्यते । तच्च काणभुजाभिमतं स्वयमचेतनं कादाचित्कचैतन्यगुणकमित्येकः पक्षः। कपिलाद्यभिमतं चिन्मात्रमिति द्वितीयः। ज्ञातृत्वमेवेति तृतीयः । तत्र किं युक्तम् ? कादाचित्कचैतन्यगुणकमिति । कुतः ? आत्ममनः संयोगजमेवागन्तुकं चैतन्यम् । नित्यचैतन्ये तु सुषुप्तिमूर्च्छादिष्वपि तदुपलब्धिरविकलं स्यात्तस्मादागन्तुकचैतन्यगुणकमेवात्मनः स्वरूपमिति । तदयुक्तम् । श्रुतिभ्यश्चिन्मात्रमेवात्मनः स्वरूपमवगम्यते ।"यो विज्ञाने तिष्ठन्" (बृ. ३।७।२२) " विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म " (बृ. ३।९।२८) " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० २।१।१) " अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव"

(बृ० ४।५।१३।) इति। तथा "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः" (वि. पु.१।२।६।) इतिस्मृतिभ्यश्च ज्ञानस्वरूपमेवोच्यते। क्वचिदुपाधीनामुत्पत्तिविनाशौ श्रूयेते तद्वशाच्च ज्ञानस्वरूपे जीवेऽपि लाक्षणिकः प्रयोगः। "प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" (बृ. ९।५।१३।) इत्यादौ। न च जीवात्मनोज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे वा स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वत्र सर्वदोपलब्धि प्रसङ्गः करणानाञ्च वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। अग्रे समाधास्यमानत्वात्। अतो विज्ञानमेवात्मनः स्वरूपम्' इति प्राप्तेऽभिधीयते—ज्ञोऽत एवेति। ताभ्य इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। अतो वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वाभावान्नित्यत्वाच्चोत्पत्तिमत्वाभावेनाचित्तत्त्ववत्परिणामित्वमपिनास्त्यतोनित्यत्वेन सदैकरसत्वाच्च। अयमात्मा ज्ञस्वरूप एव न ज्ञानमात्र स्वरूपः। ताभ्यः श्रुतिभ्यः। "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" (छा.८।१२।४) "मन सैवेतान् कामान् पश्यन् रमते" (छा. ८।१२।५।) "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" (छा. ८।१२।३।) "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" (छा. ८।७।१) इत्यादिश्रुतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थात्मनो ज्ञातृत्वावगमात्। एवं "न पश्यो मृत्युं पश्यति" (छा. ७।२६।२) "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (. ६।५।१५) "जानात्येवायं पुरुषः" "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा:" (प्र. ४।९।) "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोऽशकलाः" (प्र. ६।५) इत्यादि श्रुतिभ्यः स्पष्टमस्य ज्ञातृत्वमवगम्यते। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणत्वात्स्वरूपानुसम्बन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज्ज्ञानवत्स्वयं प्रकाशकत्वाद्वोपपद्यते।२०।

आत्मनः सर्वगतत्वं निराकरोति—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ।२।३।२१।

नायमात्मा सर्वगतः किन्त्वणुरेव । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । आत्मोत्क्रान्तिगतितदागतिश्रुतिभ्य इत्यनुवर्तते । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् इत्यर्थः । "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति" (बृ. ६।४।२।) "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" (कौषी. १।२।) "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" (बृ. ६।४।२) इत्यादिगत्यागत्युत्क्रान्तिश्रुतिभ्य आत्मनः सर्वगतत्वं नोपपद्यते किन्त्वणुत्वमेव । सर्वगतस्य विभोः गतिश्चागतिश्च नोपपद्यते। तस्मादात्मनोऽणुत्वमेव ।२१।

स्वात्मना चोत्तरयोः ।२।३।२२।

चोऽवधारणार्थः । देहस्यात्मसकाशादपाकरणरूपाया देहात्मवियोगरूपाया उत्क्रान्तित्वस्वीकारे स्यात्कथञ्चिदियमुत्क्रान्तिः। अथवा देहस्वामित्वनिवृत्तिरेवोत्क्रान्तिः सा च विभुत्वेऽप्यात्मनः सम्भवति । उत्तरयोर्गत्यागत्योस्तु न कथञ्चिदपि सम्भवः। स्वात्मना सम्बद्धत्वात् । अतस्ते स्वात्मनैव सम्भवतस्तस्मादणुरेवात्मा ।२२।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ।२।३। ।

"स वा एष महानज आत्मा" (बृ. ६।४।२५) इति महत्त्वश्रुतेर्न जीवोऽणुरिति चेन्न, इतराधिकारात् । जीवादितरस्य परमेश्वरस्य तत्राधिकारात् । "यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" (बृ. ६।४।१३) इति मध्ये परमात्मा प्रतिपाद्यते । तस्यैवेदं महत्त्वमुपदिश्यते । न जीवात्मनः । ।

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च ॥२॥३॥२४॥

" एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश " (मु. ३।१।९।)इत्यस्याणुत्वस्य वाचको योऽणुशब्द आत्मपदसामानाधिकरण्येन निर्दिष्टस्तस्मादुन्मानाच्च सर्वेभ्यः स्थूलपरिमाणेभ्य उद्धृत्यमानमुन्मानमत्यन्तापकृष्टपरिमाणमितियावत्तस्मात् ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवःस विज्ञेयः सचानन्त्यायकल्पते " (श्वे० ५।९।) " आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" (श्वे० ५।८।) इत्याराग्रमात्रोन्मानाच्च जीवोऽणुरेव ॥२४॥

नन्वात्मनोऽणुत्वे देहव्यापिसुखाद्यनुभवविरोध इत्याशङ्कां मतान्तरेण परिहरति---

अविरोधश्चन्दनवत् ।२।३।२५।

यथा चन्दनविन्दुः शरीरैकदेशस्थः शरीरव्यापि सुखञ्जनयति । तथाऽणुर्जीवोऽपि देहव्यापि सुखादिकमनुभवतीत्यविरोधः ।२५।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा- द्धृदि हि ॥२॥३।२६॥

ननु चन्दनविन्दोर्देशविशेषेऽवस्थितिर्दृश्यते । आत्मनस्त्वणुत्वेन क्वाप्यवस्थितिर्नोपलभ्यत इति चेन्न जीवस्यापि तदभ्युपगमात् । "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" (बृ० ६।३।७) " हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकशतं नाडीनाम् " (प्र० ३।६।) इत्यल्पपरिमाणे हृदि जीवस्यावस्थित्यभ्युपगमवचनेनाणुत्वमिति ।२६।

इदानीं स्वमतमाह—

गुणाद्वाऽलोकवत् ।२।३।२७।

वाशब्देन मतान्तरं व्यवच्छिद्यते । स्वमते तु जीवात्माऽणुरूपोऽपि स्वगुणेन ज्ञानेन कृत्स्नं देहं व्याप्यावस्थितः । आलोकवत् । व्याप्तिप्रभागुणकप्रदीपवत् । यथाल्पोऽपि गृहैकदेशस्थो दीपः प्रभात्मकेन व्यापकेन स्वगुणेन कृत्स्नगृहं प्रकाशयति । तद्वदात्माऽपि ज्ञानेन कृत्स्नं देहं व्याप्य तद्वेदनादिकं जानाति ।२७।

ननु गुणस्य गुणिव्यतिरिक्तदेशेऽवस्थानादर्शनाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादौ च ज्ञानस्यैवात्मस्वरूपत्वश्रवणात् कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तगुणत्वं कथं वा देशान्तरे व्याप्यावस्थानमित्याशङ्कायामाह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ।२।३।२८।

पुष्पपेटिकातोदूरस्थस्यापि पुंसः पुष्पात्मकपृथिवीगुणस्य गन्धस्य व्यतिरेकेण देशान्तर उपलम्भदर्शनाज्ज्ञानस्यापि तद्गुण्यात्मव्यतिरेको निष्पद्यते । न च “ विज्ञानं यज्ञं तनुत ” (तै० ।२।५।१।) इतिश्रुतिविरोधेनोक्तयुक्त्या ज्ञानस्यात्मव्यतिरेको नोपपद्यत इति वाच्यम् । तथा च दर्शयति श्रुतिः । आत्मनो हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चाभिधाय “ आलोमभ्य आनखेभ्य ” इति ज्ञानगुणेनात्मनः सर्वदेहव्यापित्वं दर्शयति श्रुतिस्तस्मान्न श्रुतिविरोधः ।२८।

पृथगुपदेशात् ।२।३।२।

“ न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ” (बृ० ६।३।३०) इति विज्ञातुरात्मनो विज्ञातेर्ज्ञानगुणस्य विपरिलोपो विनाशो न

विद्यते । इति ज्ञातुरात्मनस्तद्गुणभूतस्य ज्ञानस्य पृथग्व्यपदेशात् । किञ्च " प्रज्ञया शरीरं समारुह्य " (कौषी० ३।६।) इत्यात्मनः कर्तृत्वेन ज्ञानस्य करणत्वेन पृथगुपदेशाद् व्यापिज्ञानगुणद्वारास्य जीवस्य शरीरादिव्याप्तिरवगम्यते ।२९।

तर्हि " विज्ञानं यज्ञं तनुते " इति विज्ञानस्वरूप आत्मेत्युपदेशः कथमुपपद्यतामित्यत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ।२।३।३०।

तुशब्दः शंकाव्यावर्तकः। आत्मनो विज्ञानगुणसारत्वाद्विज्ञानमितिव्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुण इति । प्राज्ञवत् । "यःसर्वज्ञः सर्ववित्"(मु० १।१।९।)इति सर्वज्ञातृत्वेन श्रुतःप्राज्ञो ज्ञानगुणसारत्वात् " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इतिज्ञानशब्देन व्यपदिश्यते । यथा च " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन " (तै०।२।९।) " स एको ब्रह्मण आनन्दः " इत्यानन्दगुणकत्वेन श्रुतस्य प्राज्ञस्यानन्दगुणसारत्वादानन्दादिपदेन व्यपदेशस्तद्वदिति।३०।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ।२।३।३१।

विज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वेन तत्स्वरूपनिरूपणधर्मत्वात्तच्छब्देनात्मव्यपदेशे न दोषः। खण्डादिषु तथा दर्शनात् । खण्डादयो यावत्स्वरूपभाविगोत्वादिधर्मवत्त्वेन गौरिति शब्देन व्यपदिश्यन्ते । एवमत्रापि जीवस्य विज्ञानपदेन व्यपदेशः । ज्ञानवदात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन विज्ञानव्यपदेशो न दोषायेति चकारेण समुच्चयः ।३१।

ननु सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपलब्धेः कथं यावदात्मभावित्वमित्यत आह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ।२।३।३२।

तु शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । यथा बाल्ये पुंस्त्वादेः सत एव यौवनेऽभिव्यक्तिः । एवं सुषुप्त्यादिष्वपि सत एव ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्य जागरितादिष्वभिव्यक्ति सम्भवात् स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वोपपत्तिरिति न दोषः ।३२।

एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चाभिधाय पक्षान्तरे दोषं दर्शयति।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर नियमो-वाऽन्यथा ।२।३।३३।

अन्यथा ज्ञानमात्रात्मस्वरूपस्वीकारे सर्वगतत्वपक्षे च उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्द्वयोर्नित्यत्वप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वा स्यात् । तत्र ज्ञानात्मपक्षे ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशपर्य्यायाया अनुपलब्धेर्वक्तुमयोग्यत्वाज्ज्ञानमेवानुपलब्धेरपिहेतुरिरिति चेत्तर्हि ज्ञानस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः। अथ विरुद्धकार्ययोर्युगपज्जननायोगाज्ज्ञानोपलब्ध्योरन्यतरहेतुः स्थाप्यते तदाऽन्यतरनियमः स्यात् । एवमात्मनः सर्वगतत्वपक्षे । यथा ज्ञानात्मवादिनस्तथैव हेतुजन्यज्ञानवादिनोऽपि समानो दोषः । तथा हि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वे सर्वस्याप्यात्मनः सर्वसंयोगात्तदुपलब्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वगतस्य विद्यमानत्वे तदनुपलब्धेरनुपपत्तेः। सर्वगतत्वमेवानुपलब्धेरपि हेतुरिति चेत्सर्वगतत्वस्य सर्वदा वर्तमानत्वात्सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्ध्योः प्रसङ्गः । अथ युगपद्विरुद्धकार्यजननायोगात्सर्वगतोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरहेतुस्थापनेऽन्यतरनियमःस्यादित्युभयपक्षेऽपि समान एवोक्तदोषप्रसङ्गः।

करणायत्तोपलब्धेरपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वैःकरणैः सर्वदा संयुक्तत्वात्सर्वदा तदुपलब्ध्यनुपलब्ध्यादिप्रसङ्गःसमानः। अदृष्टात्मकहेतोरपि सर्वसाधारणत्वादुक्तदोषः समानः। अस्माकन्तु स्वकीयहृत्पुण्डरीकेऽवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्था सिद्धेर्नोक्त दोषप्रसङ्गः ॥३३॥

इति ज्ञाधिकरणम्।

अथ कर्त्रधिकरणम्

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ।२।३।३४।

आत्मनो ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वमप्यस्ति न वेति संशये नास्तीति पूर्वः पक्षः। कुतः? "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते" (का० २।१९।) इत्यादिभिरात्मनो हननक्रियाकर्तृत्वं प्रतिषिध्य "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कार विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" (गी० ३।२७।) "नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति" (गी० १४।१९।) इति प्रकृतिगुणानामेव कर्तृत्वप्रतिपादनात्। तस्मात्स्वगुणद्वारा प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मनः। इति प्राप्तेऽभिधीयते–कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादिति। आत्मैव कर्ता न गुणाः। अचेतनानां गुणानां कर्तृत्वासम्भवात्। कुत आत्मैव कर्ता? शास्त्रार्थवत्त्वात्। 'यजेत' 'जुहोति' 'उपासीत' इत्येवमादीनां स्वर्गमोक्षादि फलसाधनेषु प्रवर्तकानां शास्त्राणामर्थवत्वात्। शास्त्रस्य तत्तत्प्राप्त्युपायज्ञानजननद्वारा तत्तदनुष्ठाने प्रवर्तकत्वं तत्तु चेतनस्य

जीवस्यैव तत्तदुपायज्ञानं तदनुष्ठानञ्च सम्भवति नत्वचेतनस्य प्रधान-स्य। अतस्तत्तत्फलभोक्तुश्चेतनस्यैव तत्तत्प्राप्तिसाधनकर्तृत्वेन तदुपदे-ष्टॄणां शास्त्राणामर्थवत्त्वम् । तस्माच्चेतनो जीव एव कर्ता नत्व-चेतनं प्रधानम् ।

यत्तु—हन्ता चेन्मन्यते हन्तुमित्यादिभिरकर्तृत्वमेवात्मनोऽभि-हितम् । तच्चात्मनो नित्यतयोपपद्यते । प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादि-कन्तु सांसारिकप्रवृत्तिषु जीवस्य कर्तृत्वं सत्वादिगुणसंसर्गकृतम् । न स्वरूपप्रयुक्तमतस्तदेवास्य जन्ममरणहेतुर्भवतीत्यभिहितं तत्रैव "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" (गी० १३।२१।) अतो विवेकी गुणसंसर्गकृतकर्मस्वासक्तिं विहाय तत्राहंबुद्धिपरित्याग-पूर्वकं तत्तत्कर्म कुर्वन्नपि तज्जन्यपुण्यपापाभ्यां न लिप्यत इत्याह "तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इतिमत्वा न सज्जते । यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥ (गी०) तस्माज्जीवः कर्त्तैव । तथा च श्रुतिः एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः (प्रा० ४।९) इति स्पष्टमेव कर्तृत्वमभिधत्ते ॥३४॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ।२।३।३५।

इतश्चात्मन एव कर्तृत्वम् । "तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन वि-ज्ञानमादाय" (बृ० ४।१।१७) "एवमेवैष एतान् गृहीत्वा" (बृ०४।१।१८।) इत्यात्मनो ग्रहणशक्त्युपादानत्वश्रवणादकर्तुरुपादा-नायोगात्तस्य कर्तृत्वमेव । तथा तत्रैव "स्वे शरीरे यथाकामं परि-वर्त्तते ॥ (बृ० ४।१।८।) इति विहारोपदेशाच्चात्मनः कर्तृत्वम् ।३५।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ।२।३।३६।

इतश्च जीवस्यैव कर्तृत्वम् । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" (तै० ।२।५।१) इति लौकिकवैदिकक्रियायां विज्ञानशब्दवाच्यस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाज्जीवः कर्ता । विज्ञानशब्देन बुद्धेर्व्यपदेश इति चेन्न निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानमिति कर्तृत्वेन व्यपदेशो न स्यात् । स्याच्च विज्ञानेनेति करणत्वेन । तस्याश्च करणत्वात् ॥३६॥

उपलब्धिवदनियमः ।२।३।३७॥

प्रधानस्य तत्कार्यस्य वा कर्तृत्वे तस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वादात्मनश्च सर्वगतत्वेन सर्वत्र सन्निधानाच्च सर्वाणि कर्माणि प्रधानादिकृतानि सर्वेषां भोगाय स्युरिति पूर्वोक्तोपलब्धिवदनियमः स्यात् ॥३७॥

शक्तिविपर्ययात् ॥२॥३॥३८॥

इतश्चात्मन एव कर्तृत्वम् । प्रकृतिकार्यभूताया बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरेव भोक्तृत्वमितिनियमाद्भोक्तृत्वमपि तस्या एव स्यात् । ततश्चात्मनो भोक्तृत्वशक्तेर्विपर्ययो हानिः स्यात् तथा सत्यात्माभ्युपगमो निष्प्रमाणकःस्यात् । स्याच्च "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्" (सा. का. २७) इति स्वोक्तिविरोधः ॥३८॥

समाध्यभावाच्च ॥२॥३॥३९॥

इतोऽप्यात्मनः कर्तृत्वम् । मोक्षोपायतया स्वदर्शनाभिमतसमाधावपि बुद्धेरेव कर्तृत्वं विज्ञानस्य कर्तृत्ववादिना स्वीकार्यम् । समाधिश्च प्रकृतितत्कार्यतो भिन्नोऽहमित्यनुसन्धानरूपः । तथाभूतमनुसन्धानं न हि प्रकृतितत्कार्यात्मना कर्त्रा शक्यमनुष्ठातुम् तस्मात्प्रकृत्यादितो भिन्न आत्मैव कर्ता ॥३९॥

यथा च तक्षोभयथा ॥२॥३॥४०॥

आत्मनः कर्तृत्वे करणकलेवरादिसम्पन्नोऽपि स यदेच्छति तदा करोति । अन्यदा न करोतीत्येव रूपा व्यवस्था स्वीयेच्छायां सत्यामसत्याञ्च सम्भवत्ये व । यथा वाश्यादिसाधनसन्निधानेऽपि तक्षा स्वकीयेच्छामनुसृत्य करोति न करोति च । अचेतनात्मिकाया बुद्धेस्तु भोगादीच्छाया अभावाच्च स्याद्व्यवस्था । अतश्चात्मन एव कर्तृत्वं न प्रकृतेस्तत्कार्यस्येति सिद्धम् ॥४०॥

इति कर्त्रधिकरणम् ।

अथ परायत्ताधिकरणम्

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥२॥३॥४१ ॥

एवं गतेन ग्रन्थेनात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिहितम् । इदानीं तदेव कर्तृत्वमधिकृत्य किञ्चिद्विचार्यते । किमिदं जीवस्य कर्तृत्वं जीवायत्तं स्वतन्त्रमेवाहोस्वित्परमात्मायत्तमिति संशयः । किं युक्तम्? स्वातन्त्र्येण जीवायत्तमेव । कुतः यो हि स्वबुद्ध्या शुभमशुभं वा कर्म करोति स एव तत्फलमश्नुते । परमात्मायत्तकर्तृत्वे तु तत्फलभोक्तृत्वमपि परमात्मन एव स्यान्नतु जीवस्य । 'फलं प्रयोक्तरीति' न्यायात् । परमात्मायत्तकर्तृत्वे विधिनिषेधशास्त्राणां वैयर्थ्यमप्यनिवार्यं स्यात् । तस्माज्जीवस्यैव कर्तृत्वम् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते–परात्तुतच्छ्रुतेरिति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत् कर्तृत्वं जीवस्य परात्–जीवान्तर्यामिणः परमा-

त्मन एव भवति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । तस्य जीवकर्तृत्वस्य परमात्मायत्तत्वश्रुतेः–" अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा " (तै.आ. ३।११।१०) "य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ० ३।७।२२) " एष ह्येवैनं साधु कर्मकारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते" (कौषी. ३।८) इति । तस्माज्जीवकर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमेव'॥४१॥

अथैवं जीवकर्तृत्वस्य परमात्मन आयत्तत्वे तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां जीवस्य तु विधिप्रतिषेधयोर्वैयर्थ्यमित्यत आह–

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः ।२।३।४२।

तुशब्दः शंकानिवर्तकः । जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं शुभाशुभं प्रयत्नमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तादृशीमेव जीवप्रयत्नानुगुणां स्वकीयामनुमतिं प्रदाय तथा जीवं प्रवर्तयति । सर्वेष्वपि शुभाऽशुभकर्मसु परमपुरुषानुमतिमन्तरेणास्य जीवस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः ? विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः। 'यजेत' 'उपासीत' 'न हन्तव्य इत्येवामदीनां विहितप्रतिषिद्धवाक्यानामवैय्यर्थ्यादिभ्यः । तथा च तत्तत्कर्मसु जीवः परमात्मसहाय एव प्रवृत्तिं वा निवृत्तिं वा विदधाति । तेन च स्वयमेव विधिप्रतिषेधयोग्योभवति न परमात्मा । जीवकृतप्रयत्नानुगुणप्रवर्तने फल प्रदाने च न परमात्मनोऽपि वैषम्यनैर्घृण्ये इति । उक्तञ्च स्वयमेव भगवता–" तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ (गी.१०।१०) "तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु" (गी०१६।१९) इति । यः परमपुरुषाराधनं कुर्वन् स्वयं तु निर्ममः कर्मानुतिष्ठति तं

तत्कर्मण्यभिरुचिं जनयन् सद्बुद्धिप्रदानद्वारा परमात्मैव प्रेरयति । यश्च स्वयमभिमानवान् हिंसादिरूपनिषिद्धकर्माण्याचरति तञ्च तथा भूतेष्वेव कर्मसु प्रीतिमुत्पादयन् तत्रैव प्रवर्तयतीतिभावः । तथा च न परमात्मनो दोषलेशोऽपि न वा विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणामपि वैयर्थ्यमिति सर्वं निरवद्यम् ।४२।

इति परायत्ताधिकरणम् ।

अथांशाधिकरणम् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशाकितवादित्वमधीयत एके ।२।३।४३।

परमात्मानुमोदितस्यैव जीवस्य कर्तृत्वं न स्वत इति निरूपितम्। अथावशिष्टं जीवस्वरूपं विचार्यते । यद्यपीदमारम्भणसूत्रे चिन्तितम् । तथापि श्रुतीनां वैविध्याद्विप्रतिपत्तेर्भूयस्संशयमुद्भाव्य प्रागुपदिष्टब्रह्मानन्यत्वसिद्धय एव जीवस्य तदंशत्वं प्रतिपादयति । तत्राऽयं जीवो ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्न उतोपहितं ब्रह्मैवाहोस्विद्ब्रह्मांश एवेति संशयः । किं युक्तम् ? अत्यन्तभिन्न इति । कथमवगम्यते। " पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा " (श्वे० १।६) " तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति " (श्वे० ४।६) " ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ " (श्वे. १।९) इत्यादिषु भेदस्यैव श्रवणात्। अथवा तत्वमस्यादिश्रुतिविरोधेनात्यन्तभेदानुपपत्तेरुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवाल्पदेशवृत्तित्वेनांशः प्राणधारणत्वेन च जीव इति व्यपदिश्यते । परमार्थतस्तु न ब्रह्मणोतिरिक्तो जीवः ।

इत्येवम्प्राप्तेऽभिधीयते। अंशो नानाव्यपदेशादिति। अयं जीवो ब्रह्मांश एव। कुतः? नानात्वव्यपदेशादेकत्वव्यपदेशाच्च। "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" (श्वे. ६।१३) "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्" (बृ. ३।७।२२) "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्" इत्येवमादिश्रुतिभिर्जीवेश्वरयोरुभयोर्नित्यत्वेन, जीवकामविधातृत्वेन तयोः शरीरशरीरित्वेनोपास्योपासकत्वेन नियम्यनियन्तृत्वेन भृत्यस्वामित्वेन सृज्यस्रष्टृत्वेन रक्ष्यरक्षकत्वेन च जीवपरमात्मनोर्नानात्वेनव्यपदेशात्। तत्त्वमस्यादिभिश्चैकत्वेन व्यपदेशात्। अपहतपाप्मनोऽविद्याप्रत्यनीकस्य निरवद्यनिरञ्जनस्य मायाधीशस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वदैकरसज्ञानस्योपाधिसम्बन्धकृतजीवत्वानुपपत्तेः। अपि दाशकितवादित्वमधीयत एके। एके शाखिन आथर्वणिकास्तथाऽमनन्ति "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवाः" (ब्र. सू.) इति ब्रह्मणो दाशकितवादित्वाध्ययनेन तस्य सर्वजीवव्यापित्वेन सर्वाऽभेदं ज्ञापयन्ति। "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" (गी० ११।) इति च सर्वव्यापकत्वेन ब्रह्मणः सर्वाभेदत्वस्मरणात्। न च "एकोहं बहु स्याम" इत्येकस्यैव ब्रह्मणो बहुभवनत्वश्रुतेर्ब्रह्मण एव जीवभावाऽवगमात्सर्वथा तयोरभेदेन जीवस्य ब्रह्मांशत्वव्यपदेश इति वाच्यम्। केवलब्रह्मणो बहुभवनसंकल्पपूर्वकजगत्कारणत्वाङ्गीकारे ब्रह्मणि विकारित्वसुखदुःखभोक्तृत्वादिदोषाणामापत्तेः। सृष्टेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्माच्चिदचिद्वपुशरीरकस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम्। तथा सति विकारित्वादिदोषाणामचिदंशे पर्यवसानात्सुखदुःखभोक्तृत्वादीनाञ्च चिदंशे जीवे पर्यवसानाद्ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्धेः। न वा सृष्टेर्वैयर्थ्यम्। जीव-

श्रुतिमुक्तपार्थक्येन सार्थक्यात् । तस्माज्जीवब्रह्मणोः स्वरूपतः स्वभावतश्च भेदाभानात्वव्यपदेशस्तयोर्व्याप्यव्यापकत्वेन जीवस्य ब्रह्मणोऽपार्थक्यात्तदव्यतिरेकादनानात्वव्यपदेश इत्युभयविधव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मांऽशोऽयं जीव इत्युपपन्नतरम् ।

अथैवं जीवपरयोर्नित्यत्वेन नानात्वे समर्थिते सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेत । ब्रह्मातिरिक्तस्य जीवस्यापि नित्यत्वात् । इति चेदुच्यते । न तावदुक्तप्रतिज्ञाहानिः। जीवस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमात् । कार्यकारणयोरनन्यत्वात् । तथा च कारणस्वरूपब्रह्मज्ञानेन कार्यभूतस्याखिलस्य ज्ञानमुपपद्यते । न च तर्हि जीवस्याप्याकाशादिवदेवोत्पत्तिमत्त्वमप्यस्त्विति वाच्यम् , वियदादिवदुत्पत्तेरश्रवणात् । कार्यत्वन्तु बहुप्रमाणानुरोधाज्जीवस्याप्यक्षुण्णम् । तच्चावस्थाविशिष्टस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव । जीवस्यापि तथाऽवस्थान्तरापत्तिलक्षणपरिणामाभ्युपगमात्कार्यत्त्वम् । तत्राकाशाद्यचेतनानां यथा स्वरूपपरिणामोऽभ्युपेयते न तथा जीवात्मनः स्वरूपपरिणामः। किन्तु ज्ञानसंकोचविकाशरूपोऽन्यथाभाव एव । एवञ्च स्वरूपाऽन्यथाभावरूपोत्पत्तिर्जीवे निषिद्ध्यते । "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" (का० २।१८) इत्यादि श्रुतिभिः।

अयमभिप्रायः । श्रुतयस्तावत्प्रकृतिजीवेश्वराणां भोग्यभोक्तृनियन्तृरूपान् पृथक्स्वभावानभिधाय स्वरूपान्यथाभावलक्षणां भोग्योत्पत्तिं भोक्तरि जीवात्मनि नित्यत्वव्यवस्थापनेन निराकृत्य भोग्यवर्तिस्वरूप परिणामस्य भोक्तृगतज्ञानसंकोचविकाशरूपपरिणामस्य च नियन्तरि परमात्मनि प्रतिषिध्य तस्य स्वाभाविकसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्वं निरवद्यत्वं नित्यत्वञ्च प्रतिपाद्य सर्वदाचिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्चात्मतया तदन्तर्यामित्वमभिदधते । तथा च सर्वदा-

चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव कारणावस्थं कार्यावस्थञ्चेति " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " (छा.३।१४।१) इत्यादिभिः प्रतिपादितम्। तदेव ब्रह्म विभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिच्छरीरं तत्प्रकारं कारणावस्थं प्रलये तिष्ठति। सृष्टिकाले तु विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिच्छरीरं तत्प्रकारं कार्यावस्थं तदेव वर्तते। तत्राचिदंशः कारणावस्थायां शब्दादिहीनोऽपि स्वस्मिन् भोग्यत्वनिर्वाहाय शब्दादिमत्तया स्वरूपेण परिणमते। चिदंशो जीवस्तु स्वकर्मफलभोगाय भोक्तृत्वानुगुणज्ञानविकासरूपपरिणतिमान् भवति। प्रकारिणि नियन्त्रंशे च तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवतीति कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्तिलक्षणस्य विकारस्य चित्यचितिरूपे प्रकारद्वये तत्प्रकारिणि ब्रह्मणि च समानत्वात्। उभयावस्थायां प्रकारिणो ब्रह्मण एकत्वात् प्रकारज्ञानस्य प्रकारिज्ञानान्तर्गतत्वात्। एवञ्चैकस्यैव कारणावस्थस्य ब्रह्मणोऽवस्थान्तरापत्तिलक्षणविकारमादायैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यतेतराम्। तथा च जीवस्योत्पत्तिमरणवादिनीनां " प्रजापतिः प्रजा असृजत " (यजु. २. अ.) इत्यादि श्रुतीनां ज्ञानविकाससंकोचशालिदेहसम्बन्धविच्छेद एव तात्पर्यम्। तदुत्पत्तिप्रतिषेधवादिनीनां तन्नित्यत्ववादिनीनां " न जायते म्रियते" (का० २।१८) नित्यो नित्यानाम्' (श्वे० ६।१३) इत्यादीनान्त्वचिदंशवत्स्वरूपपरिणामाभाव एवतात्पर्यम्। एवं "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म " (बृ० ४।४।२५) इत्यादिरूपबोधिनीनां श्रुतीनां निरुक्तोभयप्रकारविकारराहित्य एव तात्पर्यम्। ' सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय ' मिति श्रुत्युक्तं सर्वचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणञ्च नामरूपविभागानर्हतयोपपद्यते। अत एव तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते " (बृ० १।४।७) इति सृष्टेः प्रागेकत्वं

नामरूपविभागानन्तरञ्च नानात्वं श्रूयते । सर्वशक्तिमतः परमात्मनोंऽश एव जीव इति सर्वमुपपद्यते । येषां सन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव सृष्टिकाले भोग्यभोक्तृनियन्तृरूपेण त्रिधा परिणमते इति मतं तेषामचिदंशगतानां विकारत्वादिदोषाणां चिदंशगतानाञ्च सुखदुःखभोक्तृत्वादिदोषाणां ब्रह्मण्यापत्तेर्न काचिद्व्यवस्था । एवमविद्योपाधिके जीवत्वे पारमार्थिकोपाधिके च जीवत्वे स्वीक्रियमाणेऽपितुल्यो दोषः । ब्रह्मण एव स्वयं मोहो बन्धश्च स्याताम् उपाधि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् । अस्माकं पुनः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं कारणावस्थं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरञ्च कार्यावस्थं ब्रह्म सर्वदा ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोवीर्यसत्यकामत्वसत्वसंकल्पत्वकारुण्याद्यनन्तगुणविशिष्टं निरस्ताशेषदोषञ्चावतिष्ठते । कुतः ? विकारादिदोषाणां प्रकारभूतेऽचिदंशे पर्यवसानात् । सुखदुःख भोक्तृत्वादीनां प्रकारभूते चिदंशे पर्यवसानात् । नियन्तृत्वादीनान्तु परमात्मधर्मत्वात्तस्मिन्नेवावस्थितिरिति ब्रह्मांशोऽयं जीव इति वादे न कश्चिद्दोषलेशः ।४३।

मन्त्रवर्णाच्च ॥२॥३॥४४॥

" पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि " (पु. सू.) इतिमन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मांशा जीवाः। मन्त्रे पादशब्दो ह्यंशवाची । सूत्रेऽश इत्येकत्वं जात्यभिप्रायकम् ।४४।

अपि स्मर्यते २॥३॥४५॥

इतश्च ब्रह्मणोंऽशो जीवः । "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः। (गी. १५।७) इतिस्मर्यतेऽपीत्यर्थः ॥४५॥